

De Amsterdamsche Opperrabbijn
R. ARJEI H LEIB BEN R. SAUL
(1740-1755)
EN ZIJN TIJD

Voordracht gehouden in de Algem. Vergadering der
Vereen. tot Steun van het Nederl. Israël. Seminarium
op 19 Mei 1935

door

Drs. ABRAHAM FRANK, Moré
te Amsterdam

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

AMSTERDAM 1935

VERBETERDE EN VERMEERDERDE OVERDRUK
UIT HET NIEUW ISRAELIETISCH WEEKBLAD
Nummers 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 en 15, 71ste Jaargang

Het devies „divide et impera” is niet alleen een regel van practische staatkunde, ook de wetenschap kan daarzonder haar taak niet volvoeren; wil men een overzicht geven van een geheel, dat van eenigen omvang is, dan is een verdeeling, die overeenstemt met den geheelen opzet van de tak van wetenschap, die men in geschrifte wil vastleggen, een eerste vereischte. Dat Maimonides' Mischneh Torah na 7½ eeuw nog steeds als het beste product der Joodsche letterkunde van den na-Talmudischen tijd kan beschouwd worden, is niet alleen te danken aan de soevereine beheersching der geheele Talmudische en latere literatuur, maar vooral daaraan, dat de schrijver het geheele veld van Halacha en Agada, de practijk van het Jodendom naast zijn philosophische en ethische grondslagen zóó systematisch heeft geordend, dat ieder onderdeel van het Joodsche denken- en dadenleven er zijn juiste plaats in het verband van het groote geheel verkregen heeft. Ook de bestudeering van het uitgebreide veld onzer Joodsche geschiedenis, die reeds 3½ millennium omvat en successievelijk alle belangrijke gebieden van de Voor-Aziatische en Europeesche cultuurwereld binnen haar gezichtskring getrokken heeft, kan zonder systematische indeeling niet voldoende inzicht in het geheele verloop van Israëls merkwaardige historie geven. Het is hier niet de plaats, om op alle toegepaste of voorgestelde periodenindeelingen in te gaan; slechts wil ik er aan herinneren, dat de grootste Joodsche historicus der 19e eeuw, Graetz, voor wien Israels geschiedenis vooral geestes- en lijdensgeschiedenis is, den tijd sinds 70 na in talmudische, gaoneische, rabbijsch-mystische en Aufklärungsperioden indeelt. Dubnow echter ziet het Joodsche volk steeds als autonome natie en laat op de orientalische periode (tot de 11e eeuw) de abendländische volgen, waarin hij, tot den tijd der emancipatie, een Fransch-Spaansche en Duitsch-Spaansche hegemonie in de Middeleeuwen, en een Aschkenazische of Duitsch-Poolsche in de Nieuwe Geschiedenis onderscheidt. Evenmin als het systeem van Graetz of eenig ander, is ook dat van Dubnow ideaal; terecht is er b.v. tegen aangevoerd,¹⁾ dat al hebben de genoemde gebieden in de bedoelde tijdperken voor het Joodsche leven de meeste beteekenis gehad, van een hegemonie of overheersching over Joden in andere streken geen sprake is. Een ander bezwaar tegen dit systeem is m.i., dat het aan de beteekenis der Joodsche groepeerings van kleineren omvang, de kehillous, niet voldoende recht doet wedervaren; immers, niet altijd en overal vindt men lichamen, die over een bepaald gebied een gezag uitgeoefend hebben, waaronder zich alle gemeenten in dat gebied schikken. Terwijl van de laatste helft der 16e tot de eerste helft der 18e eeuw de Vierlandensynode in Polen grooten invloed had, vindt men in het Westen enkele Joodsche gemeenten, die weinig of niet aan de Poolsche synode ondergeschikt waren en die in de geheele Joodsche wereld van beteekenis geacht werden. Hiertoe mag, zeker in de 18e eeuw,²⁾ ook onze Amsterdamsche Aschkenazische Kehillah gerekend worden.

Vraagt men zich af, hoe het mogelijk is, dat de relatief toch jonge gemeente zich spoedig zulk een positie temidden van veel oudere vestigingen wist te verwerven, dan is het niet moeilijk daarop antwoord te geven. Terwijl de Joden in het overige Europa aan vele vervolgingen bloot gesteld waren, genoten zij, die in de 17e eeuw hierheen vluchtten,

gewetens-, spoedig zelfs godsdienstvrijheid. Amsterdam nam niet alleen de rijke Spaansche en Portugeesche Marranen met hun uitgebreide handelsrelaties, maar ook de minder aanzienlijke Hoogduitsche en Poolsche Joden binnen zijn muren op en deze kwamen zich dan ook in grooten getale hier vestigen. Hier konden zij vrij ademen, hier hun godsdienstplichten ongestoord vervullen; het deerde hen niet, dat zij geen openbare ambten konden bekleeden, en ook de omstandigheid, dat de uitoefening van de meeste beroepen en de winkelnering hun niet toegestaan waren,³⁾ vermocht hen niet te ontmoedigen en schijnt niet al te zeer belemmerend op hun ontwikkeling te hebben gewerkt. Zij waren niet alleen in staat hun eigen behoeftigen te steunen, maar werden spoedig ook door hun Poolsche geloofsbroeders om geldelijken bijstand, b.v. voor loskoop van gevangenen, gevraagd.⁴⁾ Reeds 35 jaar nadat de eerste Aschkenazische minjan van 1635 bijeengekomen was, durfden zij het ondernemen, een groote Synagoge, aan den openbaren weg gelegen, te bouwen. Slechts enkele jaren later moest zich, op bevel der overheid, de Poolsche gemeente, ondanks de bescherming van de machtige Portugeesche, aan de Hoogduitsche overgeven.⁵⁾ Terwijl nu in andere belangrijke Joodsche centra zich verscheiden afzonderlijke gemeenten, naar gelang van de plaats van afkomst, vormden en er zeer lang naast elkander bleven bestaan, was te Amsterdam sinds 1673, naast de Portugeesche en ongerekend de jaren 1795—1808, slechts één gemeente gevestigd. Doch hoe belangrijk dit alles ook was, onze **עיר ואם בישראל**⁶⁾ zou zeker in de oogen onzer geloofsgenooten elders niet die belangrijke plaats hebben verkregen, wanneer ze alleen om het groote aantal harer leden, om de godsdienstvrijheid, waarvan ze genieten mocht, om haar zorg voor den eeredienst, haar weldadigheidszin en haar eenheid bekend geweest was. Sinds Menasseh ben Israel op 1 Jan. 1627 als eerste Jood te Amsterdam uit zijn drukkerij een Hebreeuwsch boek het licht deed zien, hebben de producten van Amsterdamsche drukkers, niet alleen van Portugeezen als Benveniste en Athias, maar ook van Hoogduitschers als Proops en Rofé den naam van Hollands eerste stad door de Joodsche wereld gedragen.⁷⁾ Dit behoeft ons niet te verwonderen; immers de vrije, niet door overheidsingrijpen⁸⁾ beperkte hanteering der pers, moet een volk, dat de studie zóo hoog stelt, zóo geheel opgaat in zijn literatuur, wel bijzonder treffen, te meer, als de producten dier drukkerijen aan zulke aesthetische eischen weten te voldoen als b.v. het Amsterdamsche **ש"ס**⁹⁾ en de Amsterdamsche **רמב"ם**¹⁰⁾. Doch naast de boekdrukkunst heeft nog een andere omstandigheid tot verbreiding van den naam onzer gemeente bijgedragen. Elke Oost-Joodsche moeder, zoo wordt verteld, wenscht haar jongen toe, dat hij eens Amsterdammer Raaw zal mogen worden. Deze stille wensch zegt ons veel; hij geeft niet alleen weer de algemeene achting, die onze gemeente zich in den Oost-Joodschen volksmond heeft mogen verwerven, hij leert ons tevens, dat het geestelijk opperhoofd onzer gemeente beschouwd werd als een erkend Joodsch geleerde, dat, gelijk een der WelEerw. sprekers¹¹⁾ bij de kwoeroeh van O.R. Onderwijzer **זצ"ל** het zoo juist heeft uitgedrukt: „de roem van Amsterdam door de wereld is gegaan, krachtens de faam der groote mannen, die hier de kissei horabbonoes bekleed hebben”, of, zooals nu wijlen O.R. Onderwijzer het zelve bij zijn installatie in het door hem uitgesproken gelegenheidsgebed heeft weergegeven:

על כסא הרבנות אשר מאז ישבו עליו גדולים וכן שלמים אנשי מעלות

ומדות אשר אור תורתם היה זורח כשמש בצהרים

de opperrabbinale zetel, waarop van ouds troonden grooten en vol-

maakten, mannen gesierd met hooge eigenschappen, wier Torahlicht straalde gelijk de zon in den middag". Wel heeft Raphael Nathan Rabinowicz, de bekende schrijver van **דקדוקי סופרים**, voor de vaststelling van den juisten Talmudtekst van zoo onschatbare waarde, beweerd, dat, totdat R. Tsewie Hirsch Aschkenazie, meer bekend als Gacham Tsewie zich in 1710 hier vestigde, geen bekend geleerde Opperrabbin onzer gemeente geweest is;¹²⁾ maar deze meening is reeds weerlegd door Gajjim Nathan Dembitzer, de schrijver van **כלילת יופי**, die wijst¹³⁾ op prominente persoonlijkheden als R. Meir Stern en R. David Lida. In ieder geval doet zij niets af aan het feit, dat in de 18e eeuw hier verschillende Rabbinen gearbeid hebben, die door hun diepgaande kennis van onze eigen Joodsche literatuur en door het bevorderen van Torahstudie zeer veel tot den roem onzer gemeente hebben bijgedragen en wier namen dan ook tot op onzen tijd in eerbiedige herinnering in onze gemeente bewaard gebleven zijn. Een dezer geleerden wil ik, gezien in de Joodsche wereld, waarin hij leefde, als een kleine bijdrage tot de geschiedenis onzer gemeente, die over enkele maanden haar 300-jarig bestaan hoopt te herdenken, iets nader aan u voorstellen.

R. Eleazar ben Samuel van Brod was na een amtsvervulling van slechts ongeveer 5 jaren op 10 Siwan 5500 (5 Juni 1740) naar Erets Jisroël vertrokken, en reeds drie weken later, op Zondag 1 Tammoez vergaderden de Parnosiem en oud-Parnosiem des ochtends om 10 uur en maakten een nominatie van 5 geleerden voor een opvolger, waarop zij plaatsten de opperrabbinen te Worms, Hannover, Lissa, Glogau en Rzeszow.¹⁴⁾ In den middag van dienzelfden dag hadden de kiezers — volgens het in 1737 ingevoerde reglement zij, die 40 biljetten (aandeelen in de kerkelijke belasting) betaalden en zij, die den Moré-titel bezaten¹⁵⁾ — gelegenheid hun stem op een dezer 5 kandidaten uit te brengen. Toen des avonds de bus door oude en regeerende Parnassijns met de Dajoniem der gemeente geopend werd, bleek het, dat met 92 van de 126 uitgebrachte stemmen R. Leib of Arjeih Leib, O.R. te Glogau, gekozen was.¹⁶⁾ Dat R. Arjeih een zoo groote meerderheid verwierf, behoeft geen verwondering te wekken; hij noch zijn familie waren immers onbekenden voor de gemeentenaren, althans voor de ouderen onder hen. Zijn vader R. Saul ben Heschel,¹⁷⁾ vroeger o.a. O.R. te Krakau, was 33 jaren te voren hierheen beroepen; op weg naar Amsterdam wilde hij het huwelijk van zijn zoon Arjeih Leib met Mirjam, de oudste dochter van Gacham Tsewie, toen Klausrabbiner in Altona, bijwonen. Doch geen van beide vreugdevolle momenten mocht R. Saul beleven. Amsterdam heeft hij nimmer bereikt; hij stierf te Glogau en werd daar begraven. Arjeih Leib, toen ongeveer 16 of 17 jaar,¹⁸⁾ kwam bij den algemeen geachten Gacham Tsewie en huwde diens dochter; naar het gewone gebruik dier dagen bleef hij met zijn vrouw in huis bij zijn schoonvader,^{18a)} die hem hooger Talmudisch onderwijs gaf, en, zooals zijn zoon R. Jakob Emden schrijft, „niet rustte, totdat hij een groot man van hem gemaakt had".¹⁹⁾ R. Arjeih Leib steunde hem in zijn rabbinale werkzaamheid, was ook zijn secretaris, die zijn geschriften en brieven copieerde,²⁰⁾ en volgde Gacham Tsewie, toen deze, eenige jaren later, als Opperrabbin te Amsterdam beroepen werd; als jongeman van ± 20 jaar ging hij met hem mede en bleef bij hem gedurende den geheelen tijd, dien zijn schoonvader hier doorbracht; van nabij heeft hij dus ook medegeleefd de moeilijke jaren, die deze groote geleerde hier heeft doorgemaakt, en met hem is hij na vier jaar heengegaan. De heftige strijd van Gacham Tsewie met de Parnosiem, en die, in het laatste jaar van zijn verblijf hier ter stede,

met den Portugeeschen Opperrabbijn zijn vaak beschreven²¹); hier is het voldoende op te merken, dat de tijd hem, zij het dan ook laat, recht gedaan heeft; de Sabbatiaansche bedrieger Negemja Gija Gajjun, om wien hier Gacham Tsewie met den Gacham R. Salomo Ayllon in zoo heftigen strijd gewikkeld was, werd, toen hij na een tiental jaren nog eens weer verscheen, ook door den Portugeeschen Raaw verloochend²²); de Parnas, die het meest tot den val van Gacham Tsewie had bijgedragen, was, na jaren van aanzien, door de overheid tot een onteerend vonnis veroordeeld en in het rasphuis overleden.²³) De benoeming van R. Arjeih Leib moet dan ook niet alleen beschouwd worden als een erkenning van zijn goede eigenschappen, waaraan men lange jaren een zeer aangename herinnering had behouden, maar ook als een, zij het wel wat late, — 26 jaar na diens vertrek uit Amsterdam, en 22 jaar na zijn dood — rehabilitatie van Gacham Tsewie, dien men beter had leeren begrijpen en waardeeren. R. Arjeih Leib zelf toonde zich dadelijk na zijn optreden als Opperrabbijn een goed leerling en opvolger van zijn grooten leeraar.

De studie onzer Torah, onzer heilige boeken is de eerste der drie grondzuilen, waarop een Joodsche gemeente gebaseerd moet zijn; zijn plichten als Jood naar behooren volbrengen, kan men alleen dan, wanneer men deze goed kent en begrijpt, en dit is alleen mogelijk, als men zich steeds weer verdiept in onze oude Joodsche literatuur; het Jodendom kan alleen in stand blijven, wanneer steeds weer jongeren zich wijdden aan de doorgang van תורה שבעל פה en תורה

שבעל פה, van het uitgebreide veld der schriftelijke en mondelinge leer. Reeds 25 jaar nadat de eerste sporen van een Hoogduitsch-Joodsch gemeenteleven hier zichtbaar werden, vinden we aanwijzingen voor het bestaan der nog steeds bloeiende vereeniging „Talmud Torā”, die zich belastte met de zorg voor het lager godsdienstonderwijs — bestaande in het leeren lezen van het Hebreeuwsch en de vertaling en behandeling van Torah met de verklaring van Raschīe — voor de arme kinderen (de meer gegoeden zorgden zelf voor het onderricht hunner spruiten).²⁴) Van het hooger godsdienstonderwijs wordt nog geen melding gemaakt, maar zeker mogen wij aannemen, dat een geleerde als R. Meir Stern, van wien de schrijver van Scheëiries Jisroëil²⁵) getuigt, dat hij uitmuntte in Bijbel, Mischna, Talmud, Posekiem, Hebreeuwsche Taal, Philosophie en Kabbala, hieraan voldoende aandacht zal geschonken hebben. Doch eerst van R. Arjeih Leib ben David van Kalisch, weten wij, en door Scheëiries Jisroëil, en door het oudste protocolboek der gemeente, dat deze hier een Jeschiewoh, een Talmud-Hoogeschool, gevestigd heeft.²⁶) Maar hoe verdienstelijk werk deze oudst bekende voorganger hier ter stede van ons Nederlandsch Israëlietisch Seminarium ook verricht moge hebben, een lang bestaan scheen haar niet gegund; want hij, die haar stichtte en bezield, stierf reeds in 1709, na een werkzaamheid van slechts één jaar. Het zal zeker ook geweest zijn, om zijn werk tot verspreiding van Torahkennis voort te zetten, dat reeds twee maanden na zijn dood tot zijn opvolger werd gekozen Gacham Tsewie,²⁷) beroemd door de Klaus, die hij reeds vóór 20 jaren te Altona opgericht had; de Klaus was een stichting, waar geleerden door de gulheid van gegoede gemeenteleden in de gelegenheid gesteld werden, zich voortdurend aan Torahstudie te wijden. Hier ter stede gekomen, richtte Gacham Tsewie in zijn woning boven de Drietsjoel²⁸) dadelijk twee kamers in voor Klaus; spoedig wegens gebrek aan ruimte voor zijn groot gezin, naar de Zwanenburgerstraat verhuisd, bestemde hij de mooiste kamer van zijn nieuwe woning voor Klaus-Beis-Hammidrosch en huissynagoge;

hier bestudeerde hij iederen dag Talmud en Posekiem met de **אנשי בית המדרש** ²⁹⁾ die daar ook den nacht doorbrachten; voor het onderhoud dier geleerden werd gezorgd door vaste bijdragen van Gacham Tsewie zelf en van gemeenteleden, die hij daartoe had aangespoord ³⁰⁾ en voorts o.a. door een deel van de gelden, die ter synagoge voor de Gewroh Loumedei Touroh geofferd werden; bovendien kregen de geleerden der Klaus van gemeentewege 150 tonnen turf per jaar en twee vaam brandhout. ³¹⁾ Hier studeerde ook R. Arjeih Leib en verzorgde er, tezamen met zijn collega Schemarjoh b. Jakob uit Grodno, de uitgave van de responsen van den bekenden R. Mozes Isserles, voorzien van aantekeningen van zijn hand en van vleidee approbaties van zijn schoonvader, van den reeds genoemden R. Salomo Ayllon en van den toen hier wonenden bekenden geleerde R. Mozes Gagiz. R. Arjeih Leib mocht zich, volgens het getuigenis van zijn zwager R. Jakob Emden, zeer verheugen in de gunst zijner schoonouders; zijn schoonvader zal hij allicht bijgestaan hebben in ambtelijke en studiebezigheden, ³²⁾ zooals het persklaar maken van diens beroemde responsenverzameling, die hier in 1712 bij Salomo ben Joseph Proops verschenen is, en die zoowel een sieraad der halachische literatuur als der Hebreeuwsche boekdrukkunst mag genoemd worden. Het moet voor onze gemeente en in het bijzonder voor de Torahstudie hier ter stede als een zeer ernstig verlies beschouwd worden, dat de onaangename verhoudingen, waaronder Gacham Tsewie heeft geleefd, dien grooten geleerde, in halachisch weten zeker een der grootste opperrabbijnen, die hier gewerkt hebben, ten slotte dwongen heen te gaan. Door zijn vertrek hield ook de door hem gevestigde leerschool op te bestaan; een opperrabbin werd, in verband met de onaangenaamheden, die zich de laatste jaren hadden voorgedaan, niet onmiddellijk benoemd. ³³⁾ Gacham Tsewie werd na veel omzwervingen nog O.R. te Lemberg, doch overleed spoedig, in 1718, op slechts 58-jarigen leeftijd.

R. Arjeih Leib, die waarschijnlijk bij zijn schoonvader gebleven is tot diens dood, aanvaardde omstreeks dien tijd het rabbinaal ambt; achtereenvolgens was hij werkzaam in Dukla, Tarnopol, Rzeszow — naar deze plaats heet hij ook wel R. Arjeih Leib mei-Reischo, — en daarna afwisselend in Glogau en Lemberg. Zijn beroemdheid blijkt reeds uit het feit, dat hem herhaaldelijk verzocht werd, zijn **הסכמה** voor het drukken van Hebreeuwsche boeken te geven; hij werd gerekend te behooren tot **המאורות הגדולים אנשי מופת הגאונים המפורסמים**

רמרינות פולין יע"א, tot de beroemde Gaonim van Polen, zooals het opschrift boven een door hem in 5495 (1735) verleende approbatie ³⁴⁾ luidt. Doch het leven is niet altijd even gemakkelijk; financieel schijnt R. Arjeih Leib in ongunstige omstandigheden verkeerd te hebben; maar ook ontstonden wel eens, als er verschillende kandidaten voor een rabbinaatszetel waren, onaangenaamheden tusschen de rivalen; men is niet altijd even kieskeurig geweest in het aanwenden van middeelen, om den candidaat zijner keuze benoemd te krijgen en daardoor ontstonden vijandschappen. Ook R. Arjeih Leib heeft, te oordeelen naar de uitlatingen van R. Jakob Emden, in zijn Poolschen tijd met deze minder aangename zijde van zijn herderlijk ambt kennis gemaakt en is zelf een kind van zijn tijd geweest. Te Lemberg schijnt na den dood van zijn schoonvader een tegencandidaat door de intriges en de omkooprij van den kant zijner vrienden het Rabbonoes gekregen te hebben, dat velen R. Arjeih Leib hadden toegedacht; ³⁵⁾ daarentegen werd deze Rabbin in Tarnopol door toedoen van anderen, die met hem in relatie stonden in verband met de uithuwelijking van eenige kinderen van

Gacham Tsewie, die bij R. Arjeih Leib in huis waren, maar daartoe is de toenmalige functionaris in die plaats, nog wel een familielid, afgezet, al wordt dit door R. Jakob Emden vergoelijkt met de mededeeling, dat deze voorganger niet de noodige kennis voor zijn ambt schijnt bezeten te hebben. Wij kunnen ons echter omtrent R. Arjeih Leib's houding in deze aangelegenheden geen goede voorstelling maken, daar wij voor deze kwesties slechts over één bron beschikken, n.l. **מגלת ספר** de door Jakob Emden geschreven biografie van zijn vader Gacham Tsewie en autobiografie, en deze bron is zeker niet van een sterke subjectiviteit vrij te pleiten.^{35a)} De veel objectievere memoires van Glückel von Hameln leeren ons bovendien, dat het in dien tijd niet bijzonder aanstoot gaf, dat b.v. een Opperrabbijn, die een jaar verlof had, meerdere jaren uit zijn gemeente afwezig bleef, ja zelfs, intusschen, zonder medeweten der eerste gemeente, een ander rabbinaat aanvaardde.³⁶⁾ Zoo schijnt ook R. Arjeih Leib, in twee steden, Lemberg en Glogau, die op grooten afstand van elkaar liggen, tegelijkertijd het rabbinaat te hebben waargenomen; zoo althans zal m.i. moeten verklaard worden het eigenaardige feit, dat hij, als hij in de eene stad vertoeft, dit in zijn handteekening vermeldt, maar er met betrekking tot de andere aan toevoegt **ב"ק** **פרושה** **ומצורנו**.³⁷⁾ Nog op 26 Siwan 5500 (21 Juni 1740) vinden wij R. Arjeih Leib in Lemberg, blijkens zijn approbatie van Rambams Mischneh Torah, ed. Jessnitz, en reeds enkele weken later treffen wij hem in Glogau aan, waar hij op 24 Tammoez zijn goedkeuring v. d. uitgave van de Amsterdamsche **עין יעקב** (de bekende verzameling van de Agadische deelen van den Talmud') o.a. onderteekent, **ועומר לשרת בקורש ב"ק** **אמשטרדם המעטירה**, „die gereed staat de heilige taak in de beroemde gemeente Amsterdam te aanvaarden”. Hij was toen n.l. reeds enkele weken in het bezit van zijn benoemingsbrief — hij had dien 13 Tammoez al beantwoord³⁸⁾ — en trof blijkbaar voorbereidingen, om zich naar zijn nieuwe standplaats te begeven.

Enkele weken later hier aangekomen, heeft hij zich ongetwijfeld zijn verblijf van 30 jaren tevoren herinnerd en was hij er op bedacht, de taak, die zijn schoonvader had moeten afbreken, te hervatten. Bovendien schijnt hij bevreesd te zijn geweest, dat de Torahstudie hier zou uitsterven, doordien de gemeentenaren, geheel in beslag genomen door de zorg voor het materiele welzijn van henzelf en hun familie, geen of onvoldoende tijd voor Joodsche studie over hadden.³⁹⁾ Hij begon daarom met parnosiem en aanzienlijke gemeenteleden overleg te plegen over het in het leven roepen van een stichting — wij zouden zeggen van semi-officieelen aard — die bekwame en godvruchtige leeraren zou aanstellen om, gedachtig aan het voorschrift **והגית בו יומם ולילה**, „Gij zult er dag en nacht over peinzen”,⁴⁰⁾ voortdurend Torah te beoefenen; tegelijk zou aan reeds eenigszins gevorderde jongelui van minvermogene familie voortgezet godsdienstonderwijs worden verstrekt. Wel waren er natuurlijk in Amsterdam verschillende pieuse vereenigingen, die onze heilige boeken bestudeerden; van de vereenigingen Hachnosas Kalloh en Gemiehoes Gasodiem wordt uitdrukkelijk bericht, dat zij resp. in 1724 en 1726, elk een nieuwe Beis-Hammidrosch (leerlokaal, tegelijk synagoge) gebouwd hadden.⁴¹⁾ Doch dit waren particuliere instellingen, alleen bedoeld, om, na of naast de vervulling van den tak van liefdadigheid, die hun hoofddoel vormde, de Joodsche kennis van de leden van het college gedurende enkele uren des avonds of op Sabbat te verrijken. Een algemeen Beis-Hammidrosch,

niet als onderdeel eener vereeniging met geheel ander doel, en voor alle gemeenteleden toegankelijk, schijnt in dien tijd niet bestaan te hebben. Wanneer van den in 1735 overleden R. Jakob Emmerich, den eersten Opperrabbijn van Leeuwarden, vermeld wordt, dat hij was **אחר מיושבי כהמ"ד בק"ק אמשטרדם** ⁴²⁾ kan dit misschien zien op een deelnemen aan den Klaus-Beis-Hammidrosch van Gacham Tsewie — dit is daarom aannemelijk, omdat deze geleerde met R. Jakob Emden bekend was, wiens oordeel in ritueele kwesties hij herhaaldelijk gevraagd heeft; ⁴³⁾ misschien ook was hij verbonden aan de Jeschiewoh, die — blijkens het grafschrift zijner vrouw ⁴⁴⁾ — de Opperrabbijn R. Abraham Berliner (1716—1730) hier heeft geleid. In ieder geval moeten wij aannemen, dat bij de komst van R. Arjeih Leib geen algemeene inrichting, waar voortdurend Torah „gelehrt und gelernt” werd, bestaan heeft; R. Arjeih Leib's onmiddellijke voorganger, R. Eleazar van Brod, een man van diepgaande Joodsche kennis, schijnt alleen in zijn eigen huis met Poolse leeraren gestudeerd te hebben. ⁴⁵⁾ Hoe dit zij, R. Arjeih Leib heeft zich blijkbaar onmiddellijk aan het werk gezet om een duurzame organisatie en een behoorlijk verblijf ten behoeve van de Torahstudie te verkrijgen.

Van de besprekingen, die hij daartoe met bestuurderen en gemeenteleden gevoerd heeft, is ons niets overgeleverd; wij kennen slechts het resultaat van de beraadslagingen van Parnosiem; door welwillende toestemming van het Kerkbestuur dezer gemeente en de medewerking van Dr. Sluys in staat gesteld voor mijn onderwerp de oude archieven onzer Hoofdsynagoge te raadplegen, ben ik in de gelegenheid, u uit de Jiddische protocolboeken, zoo belangrijk voor de Amsterdamsch-Joodsche historie in de 18e eeuw, het besluit van Parnassijns van den 23en Elloel 5500 (15 September 1740) mede te deelen, dat ik hier ter wille van de couleur locale in originali weergeef. ⁴⁶⁾

אנחנו התומי מטה פרנסים וגנאי צוקה ⁴⁷⁾ haben auf demonstratie **בית מהגאון אב"ד נר"ו לכבוד המקום ולכבוד תורה** ⁴⁸⁾ gut gefunden ein **כאופן ובתנאי** ⁴⁹⁾ als folgt: **וג"צ על שלשה שנים רצופים** ⁵¹⁾ **ראשון** ⁵²⁾ werden geben ein **לכהמ"ד גם** ⁵³⁾ **דירה הגונה וראוי** ⁵⁴⁾ torf und holz, was dazu neitig werden sein.

(ב) Dass **ככהמ"ד הנ"ל** ⁵⁴⁾ **לומדים** ⁵⁵⁾ sellen angenommen werden, als **ההכנסה** ⁵⁶⁾ wert kennen ausliefern und die allen **בעלי** ⁵⁷⁾ müssen sein.

(ג) Dass zu Bestand **הנ"ל** ⁵⁸⁾ soll megen collectirt werden **אצל יחירי קהלתנו** ⁵⁹⁾.

(ד) Dass **כבה"כ הגדולה** ⁶⁰⁾ **קלפי** ⁶¹⁾ soll stehen **אחר** ⁶²⁾ soll kennen erein werfen.

(ה) Dass **כל העולים לתורה ככל כתי כנסיות** ⁶³⁾ sellen megen **מנדר** ⁶⁴⁾ sein **לסיועת כ"ה כמו לשארי הצדקות** ⁶⁵⁾.

(ו) Dass weiter alles **לענין בית המדרש הנ"ל** ⁶⁶⁾ soll dirigirt werden **כנוכר בפנקס של החתומים המונה תחת יד אב"ד נר"ו שחתמנו ביום ה' כ"ג אלול ת"ק לפ"ק** ⁶⁷⁾.

Naar het voorbeeld van hetgeen zijn schoonvader 30 jaren vroeger

had bewerkt, heeft R. Arjeih Leib dus onder goedkeuring van Parnosiem een college voor Torahstudie opgericht, dat den naam **בית המדרש עין חיים** ontving

en waartoe vele gemeenteleden toetraden, die zich verbonden, een vaste jaarlijksche bijdrage te schenken; het werd geen volledige gemeente-instelling, ^{67a)} zooals men zich dat in 1737 blijkens art. 45 van het reglement gedacht had, want men was bevreesd, dat „het gesticht geen bestand zoude houden, indien het alleen uit de cas der gemeente bekostigd wierd”, gelijk het in een brief van het bestuur aan Parnassijs uit 1817 luidt. ⁶⁸⁾ De gemeente had, naar uit het boven geciteerde besluit blijkt, toegezegd, voor de eerste drie jaren voor geschikte behuizing en brandstoffen te zullen zorgen, en had toegestaan, dat er ten behoeve van de stichting in de Groote Synagoge een bus geplaatst, en in alle synagogen geofferd zou mogen worden; behoudens de hulp in natura heeft de gemeente in den eersten tijd blijkbaar geen financieelen bijstand verleend; pas later wordt gesproken van een subsidie van f 650.—. Dat er van particuliere zijde veel tot den bloei der nieuwe stichting, die reeds in Geschwan d.a.v. in werking trad, ⁶⁹⁾ werd bijgedragen, mogen we wel concludeeren uit het feit, dat de in het najaar van 1741 overleden Abraham ben Simon Polak f 10.000.— schonk, — zooals het op zijn grafzerk luidt, — **להחזיק המדרש והלומדים**, om de Midrosch en de

leeraren te steunen, ⁷⁰⁾ waarmede wel ons Beis-Hammidrosch bedoeld zal zijn. In de laatste levensjaren van R. Arjeih Leib echter schijnt de daadwerkelijke belangstelling der gemeenteleden voor de nieuwe stichting te zijn gedaald, zoodat Parnosiem besluiten, ten behoeve der instelling een gedeelte af te staan van de opbrengst van het toezicht op het maken van ritueel geoorloofde kaas. ⁷¹⁾ Intusschen had de gemeente van het bestaan van het Beis-Hammidrosch en de bekwaamheid zijner leeraren ook partij weten te trekken; toen in 5509 (1749) de Dajan R. Joseph ben Akiba Beer overleden was, besloten Parnosiem, ⁷²⁾ daar er bezuinigd moest worden en de gemeente veel aan de instelling ten koste legde — hierbij wordt nu ook vermeld, dat de gemeente den leeraren ieder afzonderlijk turf voor hun huisbrand verstrekke — geen nieuwen rabbinale assessor te benoemen, integendeel het Dajanoes met den eenig overgeblevene, R. Mozes Frankfort, die toen ongeveer 77 jaar oud was, ⁷³⁾ te laten uitsterven en het „officie van Dajanoes **רבה"מ** ⁷⁴⁾ **ר"ע** te laten bedienen, die daarvoor echter van wege de gemeente of het Beis-Hammidrosch geen apart salaris of emolumenten zouden genieten (wel natuurlijk van de betrokken particulieren); de oudste der leeraren zou den voorrang hebben, om Dajan te worden, maar zoo noodig moesten allen dienst doen. Tevens blijkt uit het besluit, dat er reeds toen verschillende klassen van leeraren bestonden; in artikel 7 van het reglement der instelling van 1755 vindt men 3 klassen, die resp. f 400.—, f 200.— en f 100.— salaris genoten. Hiermee zijn wij echter reeds de grens van R. Arjeih Leib's leven gepasseerd; het wordt dus tijd, dat wij den blik naar andere zijden van zijn optreden wenden.

De Opperrabbijn bestudeerde niet alleen elken dag gedurende minstens twee uur met de assessoren de gewijde literatuur, maar hij hield ook voortdurend toezicht op de godsdienstigheid en bekwaamheid der onderwijzers, gaf hun de te behandelen leerstof op en waakte er voor, dat zij niet te veel leerlingen onder hun leiding namen; de leerlingen zelf — in de eerste plaats zij, die onder het patronaat stonden der pieuse vereeniging Loumedei Touroh, de voorgangster der Godsdienstarmenscholen ^{74a)} — werden iederen Donderdag door hem overhoord. ⁷⁵⁾ Van zijn liefde voor Torahstudie en zijn Joodsche kennis

heeft R. Arjeih Leib ook op andere wijze blijk gegeven; zoo steunde hij R. Mozes Margolies, schrijver van de commentaren **פני משה** en **מראה הפנים** op den Jeruzalemschen Talmud, bij diens arbeid.⁷⁶⁾ Hoewel er geen werken van zijn hand in druk zijn verschenen,^{76a)} vinden wij verklaringen van Bijbel- en Talmud-plaatsen van hem opgenomen in werken van anderen,⁷⁷⁾ o.a. in het bekende werk van zijn zoon en opvolger R. Saul, dat deze ter eere van zijn vader **בנין אריאל** genoemd heeft; in zijn inleiding spreekt hij enthousiast over de Joodsche studie in onze stad en de stichting van zijn vader. Ook responsen, door R. Arjeih Leib vervaardigd, komen in verschillende verzamelingen voor;⁷⁸⁾ in zijn jeugd had hij reeds in Altona bij zijn schoonvader halachische vraagstukken zelfstandig behandeld;⁷⁹⁾ een half jaar voor zijn dood houdt hij, teruggekeerd van een verblijf om gezondheidsredenen bij zijn schoonzoon R. Saul Halevie, den Opperrabbin van Den Haag, zich nog druk bezig met de beantwoording van een ritueele vraag.⁸⁰⁾ Over de bekende kwestie der tarbot correspondeerde hij in 1741 met het Rabbinaat van Venetië; daar er geen zekerheid bestond, dat deze visch dezelfde was als de in Italië toegestane Rhombus en de tarbot hier van ouds verboden was, wilde hij haar niet voor het gebruik veroorloven.⁸¹⁾

R. Arjeih Leib schijnt ook een goed predikant geweest te zijn; hij heeft althans, naar mij uit een aanteekening in het archief der Hoogduitsche Gemeente in Den Haag gebleken is,⁸²⁾ daar op Sabbat **פ' קרח** van het jaar 5504 (1744) een godsdienstvoordracht gehouden, waarvoor hem een zilveren beker ter waarde van 33 gulden 12 stuivers is geoffreerd; zijn deroschoh werd dus blijkbaar op hoogen prijs gesteld. Van zijn predikaties in onze gemeente is mij niet al te veel bekend; volgens zijn aanstellingsacte stond het hem vrij, desgewenscht op **ערב ראש השנה**, vastendagen of anderszins te spreken;⁸³⁾ behalve de van ouds gebruikelijke halachische voordrachten op de Schabbosous vóór Pesach en Jom Hakippoeriem, die toentertijd gedeeltelijk van homiletischen aard waren,⁸⁴⁾ en predikaties ter gelegenheid van een door de Overheid in het gevaarvolle jaar 1747 uitgegeschreven biddag,⁸⁵⁾ en op den Sabbatmorgen na de inwijding der Nieuwe Synagoge in 1752,⁸⁶⁾ vond ik slechts vermeld, dat hij op Sabbat 27 Elloel 5514 (1754), kort na zijn terugkomst uit Den Haag, in de „Neie Sjoel” tegen de opzichtige kleeding en de zijden vlechten der dames zijn waarschuwend woord heeft laten hooren.⁸⁷⁾ Als zeker mogen we aannemen, dat hij ook zijn stem verheven heeft tegen andere uitwassen, waarvan de gemeente, blijkens de herhaaldelijke afkondigingen van wege Opperrabbin en Parnassijs, niet geheel verschoond bleef, zooals Sabbatontwijding b.v. door wijnverkoopers,⁸⁸⁾ bezoek van dans- en speelhuizen⁸⁹⁾ en verkoop van tereifoh vleesch en vleesch buiten de hal.⁹⁰⁾ Dit laatste herinnert ons aan een andere zijde van zijn rabbinale taak, t.w. de zorg voor het kaschroes en de aanstelling van ritueele slachters en opzichters⁹¹⁾; deze laatste hadden een nog belangrijker taak dan hun collega's in den tegenwoordigen tijd te vervullen, daar toenmaals vele bedrijven, die de eerste levensbehoefte produceerden, z.a. het bakkerijbedrijf, niet door Joden uitgeoefend werden; de zorg voor geoorloofd vleesch, kaas,⁹²⁾ brood en wijn⁹³⁾ en de handhaving van het verbod van vermenging van wol en linnen⁹⁴⁾ hebben ongetwijfeld veel van den tijd en de werkkraft van den Opperrabbin geëischt, evenals het inzegenen der huwelijken, daags te voren voorafgegaan door de overhandiging van de Siwlounous-ketting.⁹⁵⁾ Als O.R. beantwoorde R. Arjeih Leib alle gestelde ritueele vragen en

zat hij voor bij echt- en leviraatscheidingen en bij alle rechtszaken, die voor het Beis-Dien gebracht werden. Vreemd blijft het daarom nog steeds, dat in de zaak van Heiman Samuelszoon, wien door Parnassijs na zijn huwelijk in 1752 de חוקת הקהלה, thans meer bekend als im-matriculatie, geweigerd werd, omdat hij vóór het huwelijk van zijn ouders geboren was, de bestuurderen der gemeente hoogleeraren te Leiden, Utrecht, Groningen en de faculteit te Harderwijk om advies vragen (die zich daartoe met Talmudische en latere Rabbijnsche, zelfs met responsenliteratuur inlaten), zonder dat van raadpleging, advies of beslissing van den Opperrabbijn in deze kwestie iets blijkt. Ik wil er bijvoegen, dat Schepenen van Amsterdam, met een kleine uitzondering betreffende het recht van Segan zijn en voor de Torah geroepen worden op de Hooge Feestdagen, ten gunste van Samuelsz. beslist hebben, waarin Parnassijs aanleiding vonden, terstond de desbetreffende reglementaire bepaling te verscherpen.⁹⁶⁾ Vinden we dus in dit geval een beperking van des Opperrabbijns beslissingsrecht, waar we die zeker toen niet zouden verwacht hebben, anderzijds was zijn werkring uitgebreider dan wij ons thans allicht voorstellen. Bij de voorwaarden, dadelijk na zijn komst hier ter stede tusschen hem en Parnassijs overeengekomen, vinden we vermeld,⁹⁷⁾ dat het tarief van de gelden, den Opperrabbijn voor het inzegenen van een huwelijk te voldoen, ook geldt voor een עיר סמוכה וכפופה לקהלתנו שיקחו התרת קידושין מאכ"ר נר"ו, voor nabijgelegen steden, aan de gemeente ondergeschikt, wier bewoners van den O.R. verlof tot huwen ontvangen; of daarmede gemeenten, die op dit oogenblik tot het ressort Noord-Holland behooren, bedoeld zijn, is mij niet nader gebleken; voor zoover ik weet, bestonden in dien tijd alleen Alkmaar⁹⁸⁾ en Enkhuizen,⁹⁹⁾ terwijl Haarlem¹⁰⁰⁾ en Hilversum¹⁰¹⁾ in opkomst waren; waarschijnlijk worden echter onder dien term begrepen de oude gemeenten Amersfoort en Maarssen, want het Memmorboek dier kehillous bevat ook voor R. Arjeih Leib een Jizkour.¹⁰²⁾ Met de andere voorwaarden, vooral betreffende de inkomsten van den Opperrabbijn,^{102a)} kort na zijn ambtsaanvaarding tusschen den nieuwen functionaris en de Parnosiem overeengekomen, wil ik u hier niet vermoeien; u kunt zich daarvan trouwens een denkbeeld vormen uit het contract met R. Izak Dekingen (1668) en den Rabbanoesbrief van R. Abraham Berliner (1716), die beide door Dr. Sluys in het programma voor de installatie van Opperrabbijn Onderwijzer זצ"ל gepubliceerd zijn.¹⁰³⁾ Slechts moet ik er op wijzen, dat R. Arjeih Leib, in tegenstelling met zijn beide laatste voorgangers R. Abraham Berliner en R. Eleazar van Brod, die voor 3 jaren aangesteld werden,¹⁰⁴⁾ onmiddellijk voor 6 jaren is benoemd; de Parnosiem hebben dezen termijn bij afloop telkens met een gelijken verlengd.¹⁰⁵⁾ Van de groote belangstelling van R. Arjeih Leib voor de Joodsche studie leggen ook getuigenis af de vele approbaties, die hij vooral in zijn Amsterdamschen tijd verleend heeft, verscheidene meer dan die Dr. Leopold Löwenstein in zijn, voor het Joodsch-historisch onderzoek zoo belangrijke, Index Approbationum verzameld heeft;¹⁰⁶⁾ bevinden zich daaronder ook eenige van boeken, elders gedrukt, de meeste betreffen toch producten van de Amsterdamsche Hebreeuwsche pers; daarbij moet men zich niet al te zeer verwonderen over de uiteenlopende richtingen der drukkers.¹⁰⁷⁾ Eenerzijds werden ook in dezen tijd Hebreeuwsche werken bij niet-Joden ter perse gelegd, anderzijds bevonden zich onder de boekdrukkers en boekverkoopers de beide Dajoniem der gemeente, R. Jozef ben Akiba Beer (Jozef Dajan) en

R. Mozes Frankfort. Deze vereeniging van in onze oogen nogal heterogene functies, is voor die tijden niet bijzonder vreemd; in de vorige eeuw immers was de Rabbijn Menasseh ben Israel de eerste Amsterdamsche Jood geweest, die hier Hebreuwsche werken het licht deed zien, en de Hoogduitsche Opperrabbijnen R. Abraham ben Josua Worms en R. Meir Stern waren als correctoren resp. van de eerste Amsterdamsche Talmuduitgave (Benveniste)¹⁰⁸⁾ en van de beide concurreerende Joodsch-Duitsche Bijbelvertalingen van Blitz en Witzhausen opgetreden.¹⁰⁹⁾ De in R. Arjeih Leib's tijd verschenen werken zijn voor het meerendeel afkomstig uit de drukkerijen der families Proops en Rosé—Kosman; deze namen herinneren aan vele schoone voortbrengselen der Amsterdamsche persen, maar tevens daaraan, dat het voor den Opperrabbijn niet altijd aangenaam geweest moet zijn, zich met het geven van approbaties op het verschijnen van Joodsche boeken bezig te houden. Immers deze approbaties, oorspronkelijk alleen bedoeld als verklaringen van Joodsche geleerden, dat tegen den inhoud van het onderhavige werk geen bezwaar bestond (en wel eerst soms nog alleen om ingrijpen der censuur te voorkomen), hadden in den loop der tijden een ander karakter verkregen; zij waren hoofdzakelijk nadrukverboden voor een bepaald aantal jaren geworden. Het verleen van approbaties van den eersten aard was reeds lang niet zonder bezwaar — men moest het geheele werk doorgezien hebben en veel twist zou ons Jodendom bespaard gebleven zijn, wanneer geleerden nooit in goed vertrouwen zonder degelijk onderzoek verlof tot het verschijnen van werken gegeven hadden, of nog erger, als niet schrijvers-avonturiers door het vertoonen van slechts een deel van hun werk of van valsche approbaties van anderen, de geleerden om den tuin geleid hadden.¹¹⁰⁾ Meer dan eens zien we dan ook, dat R. Arjeih Leib zich bezwaard gevoelt, als hij een nieuw verschenen werk van zijn הסכמה voorziet;¹¹¹⁾ trouwens het reglement van 1737 bepaalde in art. 50 uitdrukkelijk, dat zonder goedkeuring van den Opperrabbijn geen nieuw boek verschijnen mocht en dat deze de approbatie niet mocht verleen en dan na grondig onderzoek en niet dan met goedvinden van Parnosiem.¹¹²⁾ Maar nog meer moeilijkheden heeft het andere karakter der approbaties opgeleverd en ook de Amsterdamsche Opperrabbijn heeft, evenals zijn ambtsvoorganger R. Eleazar van Brod en zijn opvolger R. Saul, daarmee meer dan hij waarschijnlijk aangenaam vond, kennis gemaakt. Er bestond hier reeds sinds 1718 een תקנה, gezamenlijk vastgesteld door de toenmalige Opperrabbijnen der beide gemeenten, R. Salomo Ayllon en R. Abraham Berliner, die bepaald hadden, dat voortaan geen הסכמה voor het uitgeven van gebruikswerken als dagelijksche- en feestgedenkenboeken met verbod van nadrukken door anderen zou worden verleend.¹¹³⁾ Doch het opwerpen van excepties is niet alleen in rechtszaken mogelijk; ook hier zien wij b.v. een gebedenboek verschijnen,¹⁴¹⁾ waarvoor R. Arjeih Leib, trouwens geheel in overeenstemming met het in het reglement bepaalde, wel een approbatie geeft, omdat er eenige nieuwe verklaringen aan toegevoegd worden. De vraag, of de oude instelling ook op andere werken z.a. Talmudexemplaren betrekking had, zou spoedig een hevigen strijd tusschen drukkerijen van Amsterdam en Sulzbach doen ontbranden, doch deze strijd barstte pas in volle kracht los na R. Arjeih Leibs dood en kan dus hier verder buiten beschouwing gelaten worden.¹¹⁵⁾ Ook daarzonder leverde de verschijning van de Talmud-uitgave van Proops reeds een kwestie op; immers de termijn van het nadrukverbod van de vorige editie van den Talmud, die van Berlijn—Frankfort a.O., waarop R. Arjeih Leib, toen nog te Glogau, en ook de Amsterdamsche Rabbijnen R. Mozes Frankfort en R. Jozef

Dajan hun approbatie verleend hadden, was nog niet verstreken, toen de Amsterdamsche verscheen; toch hebben R. Arjeih Leib en vele andere geleerden en ook de Vierlandensynode aan deze uitgave hun goedkeuring verleend, en wel op grond van het feit, dat de Berlijn—Frankfortsche editie niet aan de belofte der uitgevers had voldaan, daar zij zeer corrupt gebleken was; andere geleerden daarentegen, ook het Portugeesche rabbinaat te Amsterdam, hebben zich van het geven van verlof tot de nieuwe editie onthouden.¹¹⁶⁾ Was er dus lang niet altijd pais en vree tusschen de Hebreeuwsche drukkerijen in verschillende gemeenten, ook de verhouding tusschen de beide voornaamste Amsterdamsche Hebreeuwsche persen liet nog al eens wat te wenschen over.¹¹⁷⁾ Zoowel Proops als Rofé wilden in den tijd van R. Arjeih Leib **מניי ארין**, het eerste deel van den godsdienstcodex met de bekende commentaren, w.o. ook die van R. Gizkia da Silva, **פרי הרש**, in het licht geven; Proops had zich bovendien het eigendomsrecht van een nog ongedrukte verklaring **אבן העזר** verzekerd en over deze concurrerende uitgaven schijnt strijd tusschen beide drukkerijen ontstaan te zijn. Ten slotte werd de zaak, misschien door tusschenkomst, in ieder geval met medeweten en goedvinden van R. Arjeih Leib, in dier voege geregeld, dat beiden het werk met de gewone commentaren, w.o. **פרי הרש**, mochten laten verschijnen, doch alleen Proops ook met den commentaar **אבן העזר**, terwijl overigens R. Arjeih Leib voor ieder ander een nadrukverbod gedurende 15 jaar uitvaardigde.

Wellicht zal het u vreemd voorkomen, dat ik tot nu toe bijna steeds gesproken heb over de werkzaamheden van den Opperrabbijn op het gebied van Torahstudie, in het algemeen de bevordering van Joodsche kennis, benevens zijn beslissingen in ritueele en rechtszaken. Wanneer bij u de vraag opkomt, in welke betrekking R. Arjeih Leib tot den eeredienst en de weldadigheid stond, dan moet ik u daarop antwoorden, dat deze grondzuilen eener Joodsche gemeente veel minder dan in onzen tijd de onmiddellijke aandacht van den Opperrabbijn behoeften. Evenals van den enkele dagen geleden overleden voorzitter van het Kerkbestuur, den heer S. W. Loopuit, terecht getuigd mocht worden, dat hij voor alle drie deelen van de taak eener kehilloh, onderwijs, eeredienst en weldadigheid, veel gepresteerd heeft, hebben ook de Parnosiem van vroeger eeuwen daaraan steeds hun zorgen gewijd, en in het bijzonder de beide laatste takken stonden geheel onder hun leiding. Wat de weldadigheid betreft, deze droeg een individueel karakter, gestichtten bestonden er toen nog niet (zoo besteedde de in 1738 opgerichte vereniging **מגדלי יתומים** de weesjongens uit¹¹⁸⁾); de armenzorg was onder beheer van Parnassijns, terwijl verschillende verenigingen zich voor bijzondere takken van liefdadigheid interesseerden. De eeredienst, dien wij ons thans niet zonder geestelijk toezicht kunnen voorstellen, stond eveneens onder opzicht van Parnassijns in Groote en Tweede en van Kerkvoogden in de andere synagogen. Hoewel het in het algemeen verboden was, particuliere godsdienstoefening te houden, en daartegen ook streng opgetreden werd, was juist o.m. voor den Opperrabbijn een uitzondering gemaakt¹¹⁹⁾; deze mocht in zijn huissynagoge dienst laten verrichten, maar niet met gemeenteleden (in verband met de schade, die anders aan de gemeentekas berokkend zou worden), maar alleen met vreemdelingen, gewoonlijk Poolsche geleerden. Om mij tot den tijd van R. Arjeih Leib te bepalen, moet ik er op wijzen, dat oorspronkelijk in het reglement van 1737 bepaald was, dat alleen op Sabbat- en Feest-

dagen bij den O.R. des ochtends dienst, en wel uitsluitend een vroegdienst en zonder Torahlezing zou mogen gehouden worden, maar dat op aandringen van R. Eleazar van Brod dezen was toegestaan, iederen dag éénmaal ochtenddienst te doen houden, en wel met Torahlezing, maar alleen met vreemde leeraren.¹²⁰⁾ Deze bepaling schijnt langen tijd gehandhaafd te zijn, niet alleen onder R. Arjeih Leib, maar ook onder diens zoon en opvolger R. Saul — de opperrabbinale huissynagoge bleek toen zelfs groot genoeg, om tijdens de verbouwing der Uilenburgerstraatsjoel als hulpsynagoge dienst te doen —; na den dood van R. Saul (1790) hebben de Parnosiem den Polen een lokaal onder de Uilenburgerstraatsjoel verhuurd voor f 150.— 's jaars, welke bidgelegenheid tot 1808 bestaan heeft, toen bij decreet van Lodewijk Napoleon alle afgescheiden kerken verboden werden.¹²¹⁾ In een in deze Poolsche sjoel gebruikt boek, thans in de Rosenthaliana, is ons een Jizkourgebed voor Gacham Tsewie en vele zijner familieleden, w.o. R. Arjeih Leib en R. Saul, bewaard.¹²²⁾ Wij mogen dus wel aannemen, dat ook R. Arjeih Leib in het algemeen zijn gebeden in zijn huis verricht heeft en dat hij alleen ter synagoge ging bij bijzondere gelegenheden, b.v. wanneer hij een predikatie moest uitspreken, en als hij volgens het reglement voor de Torah moest worden geroepen, zooals op Jom Hakkippoeriem en Matnas Jad.

Het spreekt wel vanzelf, dat dit alles niet uitsloot, dat de O.R. voor den goeden gang van den Synagogedienst zeer veel belangstelling had en dat alles, wat tot stoornis van den dienst leidde, of elk optreden, dat niet strookte met den eerbied, aan het G.shuis verschuldigd, hem een gruwel was. Volgens zijn zwager Emden¹²³⁾ zijn ook in zijn tijd, evenals vroeger en later,¹²⁴⁾ twisten in de gemeente voorgevallen, in verband met de keuze van een nieuwen voorlezer, maar wist hij de daaraan verbonden moeilijkheden te overwinnen; in het archief der gemeente heb ik omtrent zijn optreden in dezen niets gevonden; wel is in die jaren twist ontstaan over een voorlezer, die spoedig na zijn ambtsaanvaarding „tijdelijk” naar zijn vroegere woonplaats teruggekeerd was¹²⁵⁾ en ook is later, in 1754, het reglement gewijzigd, om een bas te kunnen toelaten.¹²⁶⁾ Dat R. Arjeih Leib ook den plicht van **חסידי חסד** niet verwaarloosde, blijkt uit de **הספד** van Emden over zijn zwager,¹²⁷⁾ waarin deze in warme bewoordingen van zijn liefdadigheid en vrijgevigheid getuigt.

Naast de bevordering van Joodsche leer en Joodsch leven in zijn gemeente en haar onmiddellijke omgeving, zal een Opperrabbin ook zijn belangstelling doen uitgaan naar het Jodendom elders; wel heeft in de eene periode een meer voelbare band met andere landen bestaan dan in andere, en ook de eene persoonlijkheid zal zich meer dan de andere aangetrokken gevoelen tot datgene, wat niet binnen zijn onmiddellijken gezichtskring voorvalt, van een man als R. Arjeih Leib, die veel in de Joodsche wereld had rondgezworven, mogen wij zonder meer aannemen, dat hij voor de zaken van de **כלל ישראל** groote belangstelling koesterde. En terwijl b.v. een groot deel der 19e eeuw Nederland van de overige Joodsche wereld zoo goed als geïsoleerd scheen, was in dezen tijd daarvan geen sprake; de gemeenteleden, voortdurend in aantal toenemend door buitenlandsche immigratie, spraken nog allen Jiddisch, een taal, die niet door de meeste Hollanders, maar wel door de meeste Joden verstaan werd, en ook R. Arjeih Leib zal wel nooit Nederlandsch, maar steeds Jiddisch hebben gesproken.^{127a)} Wij, die in de laatste jaren helaas weer aan ons zelf hebben kunnen ervaren, dat het leed der Joden elders ook ons leed is, kunnen ons dus

voorstellen, hoezeer R. Arjeih Leib en de gemeentenaren van zijn tijd onder dergelijk leed gebukt gingen. In verband met de vervolgingen, waaronder de Poolsche Joden in die jaren ten gevolge der bloedbeschuldiging te lijden hadden, heeft ook de Amsterdamsche Jodenheid veel blijken van medeleven gegeven¹²⁸⁾ en ruim bijgedragen tot verlichting van den financieelen toestand der gemeenten in het Oosten, die tevens van knevelarijen en van groote branden te lijden hadden; in 1753 hebben de Amsterdamsche Parnassijns ten behoeve van de vervolging in Broda en Lemberg bij de Staten-Generaal geïntervenieerd¹²⁹⁾. Doch nog dieper gevoelde men den slag mede, dien Maria Theresia het Jodendom wilde toebrengen. 18 December 1744, kort nadat haar soldaten, na de herovering van Praag op de Pruisen, in de Jodenwijk aldaar vermoord en geplunderd hadden, vaardigde zij een bevel uit, waarbij het vertrek der Joden uit Praag vóór einde Januari, vóór einde Juni uit geheel Bohemen gelast werd; slechts enkele weken later volgde een dergelijk bevel ook voor Moravië. Wij kunnen ons den gemoedstoestand der bedreigden levendig indenken; bewonderen moeten wij den ijver, waarmee overal in de Joodsche wereld gearbeid werd, om de herroeping of althans opschorting van het besluit te verkrijgen en de bedreigden financieel te hulp te komen. R. Jonathan Eibeschütz, vroeger Rabbijn te Praag, toentertijd Opperrabbijn te Metz, spoorde niet alleen zijn Fransche broeders in Bayonne en Bordeaux tot ondersteuning aan, maar schreef ook naar de Joodsche gemeente te Rome, opdat deze stappen bij den Paus zou doen¹³⁰⁾; doch niet slechts tot de geestelijkheid, zooals men Eibeschütz wel verweten heeft¹³¹⁾, heeft hij zich gewend; hij dacht ook aan interventie bij de mogendheden, Engeland en de Republiek, die als bondgenooten van Maria Theresia misschien invloed op haar gedragslijn konden oefenen. Daar hij zelf in Holland niemand anders kende, richtte hij zich dan ook met dat doel tot R. Arjeih Leib in een brief, die in originali in het archief der Joodsche Gemeente alhier bewaard, en in het, enkele maanden geleden verschenen 2e deel van *גדולת יהונתן*, een werk over Eibeschütz, gepubliceerd is¹³²⁾;

Eibeschütz roept Arjeih Leib's tusschenkomst in, om die Hoogduitsche of Portugeesche Joden in Amsterdam of 's Gravenhage, die regeeringskringen nastaan, aan te sporen, bij de Hooge Regeering hun invloed ten behoeve der ongelukkigen aan te wenden.

Intusschen schijnt Eibeschütz' actie, hoe verdienstelijk ook, een op zich zelf staande geweest te zijn; zeer grootscheepsch was de beweging, die blijkbaar haar middelpunt had in Augsburg bij den rijken hofjood Wolf Wertheimer, die met de geheele Joodsche wereld in verbinding stond en alle mogelijke krachten aan het werk zette¹³³⁾. Hier in Holland hebben, zeker ook op zijn oproep, vooral de rijke en machtige bankiers Tobias Boas in Den Haag en Benedictus Gomperts in Nijmegen, hun invloed aangewend om het harde besluit ongedaan te maken. Doch ook R. Arjeih Leib en de Amsterdamsche Parnassiem hebben niet stil gezeten; zij hebben zich niet alleen tot buitenlandsche gemeenten, tot Engeland en Venetië, om hulp en medewerking gericht, maar ook zelf op het stadsbestuur, en, in vereeniging met de Parnassiem van Rotterdam en 's Gravenhage, op de Staten-Generaal een beroep gedaan¹³⁴⁾. Daarnaast organiseerden de Parnassijns hier een collecte onder de gemeenteleden, die de voor die dagen zeker niet geringe som van f 10.000 opbracht¹³⁵⁾. Reeds den 31en December, 13 dagen na het besluit van Maria Theresia, droegen de Hoogmogende Heeren hun gezant te Weenen, Bartel Douwe Baron van Burmania, op, de zaak te onderzoeken, en, zoo noodig, voor de Joden in de bres te springen. Deze heeft met zeer veel liefde de zaak der vervolgdten ter hand genomen

— wijlen Prof. Dr. David Kaufmann heeft zijn verdienste voor de Joodse zaak helder in het licht gesteld — maar zijn tusschenkomst en die van den Engelschen gezant, Robinson, en van de vertegenwoordigers van andere mogendheden hebben voor de Joden van Praag slechts enkele maanden uitstel kunnen bewerken; voor Bohemen en Moravië werd het bevel ten slotte voorloopig opgeschort, en nadat ook in 1746 den Joden nog dreigende gevaren boven het hoofd gehangen hadden, heeft Maria Theresia ten langen leste op aandrang der Stenden, die de Joden voor den handel en de belastingopbrengst niet konden missen, in 1748 het geheele decreet van 1744 voor den tijd van 10 jaar buiten werking gesteld; noodgedwongen liet zij de Joden ook verder met rust, doch misbruikte hen des te meer als belastingobject.

Het mag zeker wel in de eerste plaats op rekening der vervolgingen, waaraan de Joden in het buitenland zoo vaak ten prooi waren, gesteld worden, dat de Amsterdamsche gemeente zich in deze jaren sterk uitbreidde; de bevolkingstoename heeft de bestuurderen voor vele problemen gesteld, niet alleen economische en financieele — waarop ik hier niet nader kan ingaan — maar ook godsdienstige. De synagogeruimte bleek al spoedig te klein; eerst werd in 1746 de Drietsjoel vergroot,¹³⁶⁾ doch dit bleek weldra geheel onvoldoende. Zoo werd in 1750 besloten de twintig jaren te voren gebouwde Nieuwe Synagoge, die slechts een breedte van 21 voet besloeg, uit te breiden¹³⁷⁾ en daartoe een drietal huizen af te breken; later werd nog, om het gebouw meer licht te geven, een vierde huis gesloopt, en wel dat van den Opperrabbijn, die, daar zijn huis anders juist tegen den Oostkant der synagoge zou komen te liggen, daarin trouwens niet wilde blijven wonen. De Parnassijns hebben toen een perceel aan de Houtmarkt, drie huizen van de Heerengracht, thans Jonas Daniel Meyerplein 16, ten behoeve van woongelegenheden voor den O.R. aangekocht; de totale onkosten daarvan hebben de respectabele som van f 13.860.58 beloopt.¹³⁸⁾ De

Nieuwe Synagoge, in het inwijdingsprogramma **הבה"נ הגדולה**, de Groote Synagoge genoemd, werd Vrijdagavond 9 Nisan 5512 (24 Maart 1752) met veel plechtigheid en onder grooten toeloop in gebruik genomen;¹³⁹⁾ R. Arjeih Leib heeft voor die gelegenheid een programma vbastgesteld, waarvan ook een Nederlandsche vertaling,¹⁴⁰⁾ een unicum der Rosenthaliana, bewaard gebleven is. De herinnering aan deze inwijding is bij ons weer wakker geroepen door die van de eerste gemeente-Synagoge, die in onze eeuw is gesticht; bij de ingebruikname van de Synagoge aan het Jacob Obrechtplein immers zijn weer aangeheven de Psalmen, die R. Arjeih Leib destijds voor de omgangen met de Sifrei Touroh had aangewezen, evenals een der door hem voor die gelegenheid vervaardigde dichtstukken, met Amsterdam als acrostichon. Dit laatste schijnt een bijzondere voorliefde van R. Arjeih Leib geweest te zijn; want in een door hem vastgesteld programma van gebeden, die in het oorlogsjaar 1747 elken Woensdagmiddag vóór het gebed werden uitgesproken¹⁴¹⁾, vinden wij naast psalmen, die hij ten getale van 26 had uitgekozen — de getallenwaarde der letters, die den naam van het Oppervezen vormen — twee smeekebeden, beide met datzelfde acrostichon, en één van deze beide is geheel samengesteld uit woorden, wier beginletters 9 maal Amsterdam te zien geven. Om nog even tot de Nieuwe Synagoge terug te keeren, de betekenis, die de tijdgenooten aan haar uitbreiding hechtten, wordt wel bijzonder daardoor gedemonstreerd, dat in het Protocolboek der gemeente¹⁴²⁾ onder het besluit van Parnassijns tot den bouw R. Arjeih Leib eigenhandig een instemmende verklaring en zegenwensch gevoegd heeft, terwijl ik overigens zijn handschrift, behalve bij verklaringen

ter bescherming van jonge meisjes tegen een eventueele latere klacht, genoemd in Deut. 22.14, slechts heb kunnen constateeren bij het besluit van Parnassijs tot verlenging van hun steun aan het Beis-Hammidrosch, toen in 1743 de eerste drie jaren aflieden¹⁴³); doch deze verklaring is wel door de Parnassijs, maar niet door R. Arjeih Leib zelf geteekend.

Zijn ons dus zijn handschrift en handteekening overgeleverd, helaas kunnen wij van zijn beeltenis niet hetzelfde beweren. Terwijl het tot in verre nageslachten mogelijk zal zijn, zich van de gestalten van 4 of 5 zijner voorgangers op den opperrabbinalen zetel alhier en van alle 5 geleerden, die tot heden na hem dien zetel bekleed hebben, een voorstelling te maken uit de portretten, die ons van hen zijn bewaard¹⁴⁴), een schets te geven van de persoonlijkheid van R. Arjeih Leib, gebaseerd op zijn uiterlijke verschijning, is niet mogelijk. Vermoedelijk zullen halachische bezwaren en zijn bescheidenheid hiervan de oorzaak zijn; bovenal het feit, dat men bij de komst van zijn voorganger, R. Eleazar van Brod, gedenkenpenningen, van diens borstbeeld voorzien, heeft laten vervaardigen¹⁴⁵), zal hem tot onthouding in dezen aanleiding gegeven hebben; trouwens, ook het portret van zijn schoonvader Gacham Tsewie, is, naar R. Jakob Emden¹⁴⁶) ons mededeelt, geheel buiten medeweten van de persoon in kwestie vervaardigd.

Heeft het lijden van Israel elders zeer zeker een schaduw geworpen op de rust, waarvan Hollands en in het bijzonder Amsterdams Joodsche bevolking mocht genieten, ook R. Arjeih Leib moet door deze vervolgingen diep getroffen zijn. Bovendien was de staat zijner gezondheid in zijn laatste levensjaren wankel, zij veroorloofde hem niet, zich zoo intens met de Joodsche studie bezig te houden, als in zijn jongere jaren, toen hij zich ter wille daarvan bijna geen nachtrust gunde¹⁴⁷). Doch zijn groot Godsvertrouwen, het bewustzijn, dat het van Hooger Hand nu eenmaal beschikt is, dat Israel veel leed moet ondervinden, en dat om voor menschen onbegrijpelijke redenen velen door lichamelijke smarten gepijnigd worden — dit alles zal hem den weg tot berustend dragen van dit lijden gemakkelijker gemaakt hebben. Veel moeilijker was het voor hem te aanvaarden, dat zich vooral in zijn laatste levensjaren weer verschijnselen binnen het Jodendom zelf voordeden, die hem voor ons geloof gevaarlijk en verderfelijk leken; om dit nader te verklaren, zult U mij toestaan, even in de geschiedenis terug te gaan.

Het lijden der Joden bracht als van zelve telkens weer het vurig verlangen naar de komst van den Messias, die daaraan een einde zou maken, ja, het werd steeds beschouwd als de **הבלי משיח**, als de smarten,

die noodzakelijk aan de komst van den Verlosser moeten voorafgaan. Geen wonder dus, dat in de 17e eeuw door de vervolgingen, waaraan Israël in vele streken, o.a. in Polen onder aanvoering van den beruchten Chmielnicki in 1648, bloot stond, deze hoop opnieuw sterk opleefde. Vandaar dan ook, dat Sabbatai Tsewie, afkomstig uit Smyrna, zooveel aanhang vond, toen hij zich, na reeds lang de Kabbala bestudeerd en een ascetisch leven te hebben geleid, ten slotte in 1665 overal openlijk voor den door G. gezonden Verlosser, liet aankondigen. De weerklank, dien zijn optreden in de Joodsche wereld en ook daarbuiten vond, wordt ons in de memoires van Glückel von Hameln duidelijk voor oogen gesteld¹⁴⁸); met spanning werden alle berichten uit het Oosten afgewacht en men trof reeds voorbereidingen voor het vertrek naar Palestina. Des te dieper werden velen ontgoocheld, toen eindelijk zonneklaar bleek, dat de gewaande Messias, door toedoen van den Sultan van Turkije, die bevreesd voor Sabbatais onrustverwekkende plannen geworden was, om zijn leven te redden met eenige der zijnen tot den

Islam was overgegaan. Velen werden ontgoocheld; doch vele anderen hadden, ook toen zijn afval onwederlegbaar vaststond, hun geloof in hem niet verloren, en zijn rondreizende profeten vonden dan ook nog veel aanhang. Een dezer, Sabbatai Raphaël, werd door de Hoogduit-sche Joden te Amsterdam met veel eerbewijzen ontvangen, predikte in de Synagoge en was de gast van den Opperrabbiijn R. Izak Dekingen, die ook met de Wormser Rabbiijnen Simon en Jair Gajjim Bacharach over de Sabbatiaansche beweging in Amsterdam gecorrespondeerd heeft; ¹⁴⁹⁾ Sabbatai Raphael werd echter, door tusschenkomst der Portugeezen, spoedig door de overheid uit de stad uitgewezen (Oct. 1667). ¹⁵⁰⁾ Langzamerhand keerde de openbare meening, en een der redenen, die leidden tot conflicten met den Opperrabbiijn R. David Lida, hier in 1680 benoemd, was, dat sommigen, w.o. ook het Portugeesche Rabbinaat, dien geleerde van Sabbatiaansche gezindheid beschuldigden. ¹⁵¹⁾ De beweging was n.l. met den afval nóch met den dood van Sabbatai Tsewie opgehouden; steeds weer doken nieuwe individuen op, die zich als Messias of vertegenwoordiger van den Messias uitgaven en soms zeer vreemdsoortige, van het overgeleverde Jodendom ver afwijkende leeringen verkondigden. Tot deze behoorde ook de reeds vroeger genoemde Negemja Gija Gajjun, die er zelfs blijkens zijn geschriften een soort van drie-éénheidsleer op na hield en op zijn zwerftochten door de wereld ook Amsterdam aandeed, maar hier door Gacham Tsewie en Mozes Gagiz aan de kaak gesteld en in den ban gedaan werd. Wel zagen deze beide geleerden zich door de hierover met R. Salomo Ayllon en de Portugeesche gemeente ontstane oneenigheden genoopt, onze stad te verlaten, en is Gacham Tsewie spoedig overleden, doch Gagiz heeft nog lange jaren vanuit Altona den strijd tegen Gajjun en andere ketters voortgezet, en ook R. Arjeih Leib heeft daarin zijn voetsporen en die van zijn schoonvader gedrukt. Gagiz trad ook op tegen de geschriften van den jongen Mozes Gajjim Luzzatto te Padua, die zich met de studie der Kabbala had bezig gehouden en visioenen meende te hebben; nadat hij zich, ondanks een verbod, weer met die studie had ingelaten, sprak het Rabbinaat van Venetië in 1735 den ban uit over Luzzatto's werken; tot de talrijke geleerden, die met dit optreden hun instemming betuigd hadden, behoorden ook R. Eleazar van Brod, toen pas tot O.R. van Amsterdam benoemd, en R. Arjeih Leib, toen te Lemberg en Glogau werkzaam. ¹⁵²⁾ Luzzatto begaf zich spoedig naar Amsterdam, waar hij door de Portugeesche gemeente met veel eerbied ontvangen werd en weldra een geachte positie innam; maar R. Arjeih Leib zal zeker met den dichter-kabbalist, die ook in zijn Amsterdamschen tijd nog hier woonde, niet verkeerd hebben; een werk, door dezen hier met toestemming van de Portugeesche Opperrabbiijnen uitgegeven, ¹⁵³⁾ bevat dan ook geen approbatie van den Hoogditschen Raaw.

Reeds vroeger, in 1725, had R. Mozes Gagiz R. Arjeih Leib, toen nog in Rzeszow, gewaarschuwd tegen het optreden van verschillende Sabbatianen, waarmee zich ook R. Jonathan Eibeschtütz, Rabbiijn te Praag, ingelaten had; zooals R. Arjeih Leib vele jaren later verklaarde, heeft hij toentertijd R. Jonathan uit hoofde zijner respectabele familie ongemoeid gelaten; anderen meenden echter, dat dit ongemoeid laten eenvoudig een gevolg daarvan was, dat men niet in zijn schuld geloofde; ¹⁵⁴⁾ in ieder geval heeft Eibeschtütz toentertijd mede den ban over de afvalligen uitgesproken; 25 jaren later brak echter om denzelfden geleerde een hevige strijd in de Joodsche wereld uit. Eibeschtütz werd, nadat hij eenige jaren als Opperrabbiijn van Metz gefungeerd had, in 1750 in dezelfde functie in de drie gemeenten Altona, Hamburg en Wandsbeck gekozen; onder de geleerden, die hiervoor candidaat ge-

weest waren, behoorden R. Jakob Emden, toen ambteloos burger te Altona, R. Arjeih Leib en R. Samuel Heilmann, toen Opperrabbijn te Mannheim, later Eibeschtütz' opvolger te Metz. Kort na zijn ambtsaanvaarding reikte Eibeschtütz aan eenige vrouwen, die daarom verzochten, amuletten uit, daar er toen een gevaarlijke ziekte onder de kraamvrouwen heerschte. Deze amuletten, die na ontcijfering met behulp van letteromzetting den naam van Sabbatai Tsewie en aanduidingen van diens Messianiteit bleken te bevatten, vielen in handen van R. Jakob Emden. De heftige strijd, die nu ontstond en de geheele Joodsche wereld in vuur en vlam zette, is meermalen beschreven en ik zal hierover niet meer dan noodig uitweiden. Slechts moet ik er aan herinneren, dat R. Jakob Emden zich genoodzaakt zag, uit Altona te vluchten; hij trok naar Amsterdam, waar hij meer dan een jaar bij zijn zuster Mirjam en haar man, R. Arjeih Leib, bleef en er verschillende geschriften vervaardigde tegen Eibeschtütz en anderen, die hij als ketters beschouwde. In zijn strijd werd hij, behalve door R. Jakob Josua Falk, O.R. te Frankfurt a.M., en den reeds genoemden R. Samuel Heilmann, ook door zijn zwager gesteund, waarschijnlijk onder invloed van diens vrouw, die door Emden om haar godsvrucht, verstand, liefde voor haar echtgenoot en vele andere goede eigenschappen uitbundig geprezen wordt.¹⁵⁵⁾ Deze geleerden correspondeerden niet alleen onderling, maar wendden zich ook tot vele anderen en tot de Vierlandensynode, om tegen Eibeschtütz en diens volgelingen te waarschuwen. R. Arjeih Leib laat in zijn, vaak heftige, brieven duidelijk uitkomen, dat hij niet om zijn familierelatie met R. Jakob Emden de pen opgenomen heeft, maar alleen ter wille van de goede zaak, die hem blijkbaar zeer ter harte gaat, en dat hij zelf vroeger steeds op goeden voet met Eibeschtütz gestaan heeft.¹⁵⁶⁾ Hoewel men zich in het standpunt van Emden en zijn partijgenooten zeer goed kan indenken, tenzij de voor echt verklaarde amuletten vervalschingen mochten hebben ondergaan, kan men de wijze, waarop vooral van den kant van Emden zelf deze strijd gevoerd werd, niet bewonderen. Het hatelijk karakter zijner vele geschriften, dat vaak reeds op het titelblad zeer duidelijk tot uiting komt, heeft zijn reputatie geen goed gedaan, evenmin als de eerbied voor zijn persoon grooter is geworden door de publicatie, in 1896, van zijn autobiografie, waarvan een recensent getuigde, dat de lezer het gevoel krijgt, dat niet Emden degene was, die in alle twistpunten onschuldig was en dat ook Eibeschtütz er Emden slechts dankbaar voor kan zijn, dat hij zijn levensgeschiedenis geschreven heeft.¹⁵⁷⁾ Deze strijd, die zeer lang voortgezet is — Emden schreef zelfs nog tegen Eibeschtütz na diens dood in 1764 — heeft dan ook den eerbied voor de geleerden in het algemeen, en het ontzag voor den door hen uitgesproken ban (van welk strijdmiddel beide partijen gebruik gemaakt hebben) niet vergroot. Voor R. Arjeih Leib heeft een en ander nog dit onaangename gevolg gehad, dat hij, hoewel in 1752, blijkbaar uit dankbaarheid voor zijn vroegere bemoeiingen, tot Opperrabbijn te Praag beroepen, de stad, waar Eibeschtütz zoo lang rabbinale functies verricht had, daar nooit het rabbinale ambt bekleed heeft, vermoedelijk door de tusschenkomst van vele vooraanstaande gemeenteleden aldaar, die hem zijn strijd tegen hun vroegeren leeraar niet konden vergeven en over deze kwestie aan de Amsterdamsche Parnassijns en R. Arjeih Leib een brief richtten, waarover deze laatste zeer gebelgd was;¹⁵⁸⁾ eenige jaren daarna is te Praag tot Opperrabbijn benoemd de bekende geleerde R. Jegezel Landau, die in den strijd Emden—Eibeschtütz een bemiddelende positie had ingenomen en getracht had, vrede tusschen de partijen te stichten. Ook werd R. Arjeih Leib nog na zijn dood door Eibeschtütz aange-

vallen, omdat hij in een der gedichten voor de inwijding der Nieuwe Synagoge, blijkbaar ter wille van het rijm, de uitdrukking קר רענן gebruikt had; in een pamfletje van drie bladzijden, getiteld מי לה' אלי, waarvan exemplaren in de Livraria-Montezinos bewaard zijn,¹⁵⁹⁾ heeft een anonymus, leerling van R. Arjeih Leib, zijn leeraar, voor wien hij blijkbaar een groote vereering koesterde, met een beroep op den Bijbeltekst אני כנרוש רענן (Hosea 14,9) en de verklaring onzer geleerden op die plaats, in bescherming genomen.¹⁶⁰⁾ Het verloop van den strijd, waarin vele Poolsche geleerden Eibeschütz gesteund hebben, moet voor R. Arjeih Leib niet aangenaam geweest zijn; doch nog droeviger zou het hem zeker gestemd hebben, als hij had kunnen vermoeden, dat de geschiedenis hun, die hij als vijanden van het Jodendom beschouwde, een eervolle plaats binnen het Jodendom toegekend heeft. Mozes Gajjim Luzzatto wordt niet alleen alom geëerd als de pionier der moderne Hebreeuwsche poëzie en als schrijver van het religieus-ethische werk מסלת ישרים, maar ook wordt in hetzelfde Amsterdam, waarvan twee Opperrabbijnen aan zijn bestrijding hadden deelgenomen, in een halachische kwestie (het gebruik van fazanten) op grond van zijn getuigenis beslist.¹⁶¹⁾ En hoewel R. Jakob Emden en zijn medestanders nog een eeuw later in Graetz een ijverig verdediger van hun houding tegenover Eibeschütz vonden, hebben anderen, o.w. S. P. Rabinowitz, de Hebreeuwsche vertaler van Graetz, dien geleerde met veel geluk verdedigd; zijn naam is in de Joodsche wereld, steeds hooggeacht gebleven, niet het minst door de halachische en homiletische pennevruchten, die ons van hem bewaard zijn gebleven. Ja, het eigenaardige feit doet zich voor, dat juist in de Leerarenkamer van het Amsterdamsche Beis-Hammidrosch, de schepping van R. Arjeih Leib, onder de enkele portretten, die den wand sieren, zich dat van R. Jonathan Eibeschütz bevindt.

Zijn dus R. Arjeih Leib's laatste levensjaren zeker geen onverdeeld aangename geweest — het lijden der Joden elders, ziekte van hem zelf, de dood zijner vrouw in 1753,¹⁶²⁾ bovenal de strijd in de Joodsche wereld hadden hem vroeg oud gemaakt — toch kon hij niet ontevreden zijn. De gedachte aan zijn kinderen,¹⁶³⁾ o.w. R. Saul, vroeger Opperrabbin te Lokatsch, toen te Dubno, R. Hirschel, die later Opperrabbin te Londen, Halberstadt, Mannheim en ten slotte te Berlijn geweest is, en de op Joodsch gebied niet onbedrevene Dina,¹⁶⁴⁾ de echtgenoot van den Haagschen Opperrabbin R. Saul Halevie, zal hem zeker gelukkig gestemd hebben, evenals de wetenschap, dat de leden zijner gemeente, en ook die der Portugeesche, hem steeds met eerbied en achting hadden bejegend, maar vooral de overtuiging, dat hij altijd naar beste weten zijn plicht had vervuld tegenover het Jodendom, tegenover zijn gemeente. Toch wilde hij niet zonder meer zijn hoofd voor goed ter ruste leggen; toen hij, 64 of 65 jaar oud, in de middendagen van Pesach 5515 (1755) zijn einde voelde naderen, riep hij de Parnassijs tot zich en verzocht hun, voor den vrede in de gemeente en de instandhouding van het Beis-Hammidrosch te zorgen en tegen lichtvaardige gedragingen in en om de Synagoge te waken, terwijl hij het geheel aan Parnosiem overliet, om, zoo hun dit geschikt voorkwam, een zijner zoons tot zijn opvolger te benoemen. Enkele dagen later, op den 7en avond van het Pesachfeest, blies hij den laatsten adem uit, terwijl honderden vóór en om zijn woning met hen, die binnen stonden, de erkenning van G.'s Eenigheid en Eeuwigheid en Zijn Gerechtigheid uitspraken. Zijn דלויו zal ik u niet uitvoerig beschrijven; ik kan u daarvoor verwijzen naar het artikel van Dr. Sluys in het helaas ook reeds tot de historie

behoorende weekblad „de Vrijdagavond”.¹⁶⁵⁾ waar het verhaal van den protocollenschrijver is weergegeven; trouwens, wij zelve zijn dit jaar weer herinnerd aan de bij een dergelijke droevige gebeurtenis gebruikelijke plechtigheden. Er deden zich echter in verband met de begrafenis van R. A. L. twee kwesties voor, die nog even gememoreerd dienen te worden, één van halachischen en één van gemeentelijk-politiek aard. De eerste was deze, dat sinds de inrichting der begraafplaats Zeeburg in 1714 allen, die kort vóór den ingang van den Sabbat of Feestdag of op den tweeden Feestdag begraven moesten worden, ook wanneer zij als geïmmatriculeerden recht op een graf op Muiderberg hadden, op de dichter bijgelegen begraafplaats ter aarde werden besteld, hetgeen in het reglement van 1737¹⁶⁶⁾ nog eens uitdrukkelijk bevestigd was. Deze bepaling wilde men thans niet toepassen, omdat men R. Arjeih Leib ter ruste wilde leggen in de nabijheid van zijn hier overleden ambtsvoorgangers, terwijl anderzijds onze godsdienstcodex zich sterk verzet tegen het onnoodig overnacht onbegraven laten van een lijk. In een bijeenkomst van de Parnosiem met eenige vooraanstaande personen, o.w. de Haagsche O.R. R. Saul¹⁶⁷⁾ en de dajonim der gemeente, werd daarom besloten, den overledene op den laatsten dag Pésach op Muiderberg te begraven en bepaald, wie met de ééne schuit, waarmee het lijk vervoerd werd, zou mogen meevaren. Het gevolg van een en ander is geweest, dat eenige jaren later de betreffende reglementaire bepaling voor hen, die vóór hun dood te kennen gaven, op Muiderberg te willen rusten, facultatief gesteld is; in dat geval kon met de begrafenis tot na den feestdag worden gewacht.^{167a)} De gemeentelijk-politieke kwestie, die zich na R. Arjeih Leib's heengaan voordeed, bestond hierin, dat eenige gewone leden der **ה"ק גמילות חסדים**, meer bekend als de Kabro-niemgewroh, of in een officieelen term, nog van onzen tijd, het Doodgraverscollege, de Parnosiem wilden dwingen, de Portugeesche notabelen niet bij de verschillende plechtigheden te noodigen, daar deze eenige jaren te voren, bij het overlijden van den Gacham David Israel Athias Parnassijns onzer gemeente niet de hun toekomende eer bewezen hadden.¹⁶⁸⁾ Deze laatsten hebben zich echter, vooral omdat de Portugeesche Gemeente, ook bij het overlijden van haar Gacham, R. Arjeih Leib steeds met achting en eerbied behandeld hadden, aan het optreden dier lieden niet gestoord, en hun daarvoor zelfs later boeten; het geval mag als symptoom van de verandering in de verhouding der beide gemeenten, die in den loop der tijden gelijkwaardig waren ge worden, niet onvermeld blijven.

Parnassijns en gemeenteleden hebben ook na zijn dood getoond, welke achting zij voor R. Arjeih Leib hadden bezeten; gedurende de dertig treurdagen werd iederen dag minstens één treurrede over hem uitgesproken¹⁶⁹⁾, zoo b.v. door R. Arjeih Leib's schoonzoon R. Saul en door den Dajan R. Mozes Dessau, wiens Hespeid ook in druk bewaard gebleven is¹⁷⁰⁾. Ook zorgden de Parnosiem voor zijn schoon-zuster Negomoh, weduwe van een door moordenaarshand jong gestorven geleerde, die na den dood van haar zuster Mirjam, R. Arjeih Leib's huishouding had beheerd¹⁷¹⁾. Vooral echter toonden de bestuurders der gemeente hun eerbied voor den ontslapene, doordien zij onmiddellijk de beide Sauls, den zoon en den schoonzoon van den Opperrabbijn, voor diens opgevallen zetel candidaat stelden; reeds op den 3en Ijar, na een vacature van nog geen 14 dagen, kozen de stemgerechtigde gemeenteleden R. Saul, den zoon, met 198 stemmen tot zijn opvolger (R. Arjeih Leib's schoonzoon had 75 stemmen verkregen¹⁷²⁾); zoo bleef het Amsterdamsche Opperrabbinaat in de familie van R. Arjeih Leib en het is bijna een eeuw, tot 1838, in deze familie

geweest. Ondubbeltzinnig bleek door deze verkiezing, hoe de gemeente den overledene had gewaardeerd, zooals dit ook in het opschrift zijner grafzerk¹⁷³) en in den Rabbonoesbrief aan zijn zoon en opvolger¹⁷⁴) in treffende bewoordingen tot uiting gebracht wordt. Doch het meest blijvend eerden de Parnosiem zijn aandenken door hun maatregelen voor het voortbestaan zijner stichting; op Vrijdagavond 28 Ijar lieten zij in de Synagogen afkondigen, dat den volgenden Zondag de bestuurders van עץ חיים de achterstallige contributies zouden komen innen en nieuwe leden werven, en zij spoorden alle gemeenteleden aan tot steun¹⁷⁵). Spoedig stelden nu de bestuurders van het Beis-Hammidrosch met medewerking van enkele notabelen een reglement samen, dat de goedkeuring van de Parnosiem mocht wegdragen en den leden nog voor Rousch-Haschonoh in druk toegezonden werd¹⁷⁶). Zooals ook het voorwoord van dit reglement laat uitkomen, was nu het voortbestaan dezer inrichting voor Torahstudie in overeenstemming met R. Arjeih Leib's laatste wil verzekerd, en zoo is deze stichting, in tegenstelling met vroegere dergelijke instituten, ook na den dood van den oprichter blijven voortarbeiten. Ja, in den loop der bijna twee eeuwen, die sindsdien voorbijgegaan zijn, heeft zich de werkring van het Beis-Hammidrosch uitgebreid; niet alleen de vaste leeraren kwamen er, maar ook anderen, die zich alleen, in gezelschap, of onder deskundige leiding, in de Joodsche literatuur verdiepten; in 1814 begonnen de bekende nog bestaande dagelijksche volksvoordrachten¹⁷⁷). Ook aan het uiterlijk der stichting werd gedacht; vooral door de vrijgevigheid der familie Monk kon zij zich in 1883 in het schoone gebouw in de Rapenburgerstraat vestigen, dat gij allen kent. Doch ook bij die verandering heeft men den stichter niet vergeten; een marmeren plaat in de gehoorzaal heeft zijn naam en zijn betekenis voor het Beis-Hammidrosch vereeuwigd¹⁷⁸) en nog steeds komen ieder jaar op zijn sterfdag de leeraren en bestuurders der stichting samen, om ter eere zijner nagedachtenis volgens een vastgesteld programma¹⁷⁹) een leeroefening te houden.

Heeft zich in den loop der jaren de werkring van het Beis-Hammidrosch uitgebreid, anderzijds is reeds spoedig na R. Arjeih Leib's dood de kiem gelegd, die tot een afsplitsing van een gedeelte van dien werkring geleid heeft; reeds in 1760 verscheen een oproep¹⁸⁰) tot oprichting eener vereeniging, die zorg zou dragen voor de aanstelling van een bijzonderen leeraar voor de Beis-Hammidrosch-leerlingen en tevens voor de leniging hunner materiele behoeften, en wel dit laatste door uitnoodiging aan eigen tafel of geldelijke bijdragen. Met deze vereeniging סערת כחורים was de grondslag van ons tegenwoordig Seminarium gelegd. Doch al zijn de wegen van Beis-Hammidrosch en Seminarium uiteengegaan, geheel gescheiden zijn zij niet; niet alleen administratief — nog altijd treft men op de begrooting onzer Joodsche Hoogeschool onder de ontvangsten een post aan van f150.—, afkomstig van het Beis-Hammidrosch — maar wat belangrijker is, ook geestelijk: steeds weer profiteeren de studenten en kweekelingen onzer Joodsche Alma Mater van de ruime lokalen en vooral van de welvoorzienige bibliotheek van het Beis-Hammidrosch. Heeft R. Arjeih Leib zijn stichting in het leven geroepen ter wille van voortdurende Torahstudie, ook het Seminarium heeft zijn leerlingen duidelijk het והנית יומם ולילה voor oogen gesteld. Zoo werken beide samen tot het doel, dat R. Arjeih Leib zich bij de oprichting van het moeder-instituut voorstelde; in dezen geest zijn ook zijn opvolgers steeds werkzaam geweest, ook zij, die in de laatste jaren als hoofden der beide instituten

de geestelijke leiders van de Amsterdamsche Aschkenazische Kehilloh zijn geweest en die thans beiden de eeuwige rust zijn ingegaan. Zonder onderbreking kon men onzen hooggeëerden Opperrabbijn Onderwijzer זצ"ל iederen werkdag in den ochtend zijn schreden zien richten naar het Beis-Hammidrosch, om daar als de ריש מתיבתא zich met de Heeren Leeraren van het College in onze oude boeken te verdiepen en anderzijds heeft de hooggeleerde ontslapene, wiens hoogstaand karakter en innig diep Joodsch-menschelijk gevoel ver boven mijn lof verheven zijn, ook de studenten van het Seminarium van zijn groote kennis der Midrasch-literatuur laten genieten. Mijn hooggeëerde leermeester Rector Wagenaar זצ"ל heeft naast zijn veelomvattenden en veeleischenden werkkring aan onze Joodsche Hoogeschool, die in hem in de twaalf laatste jaren van zijn leven a.h.w. gepersonifieerd was, toch den tijd weten te vinden, om zich, evenals in zijn eerste Amsterdamsche periode, als bestuurder met de belangen van het Beis-Hammidrosch bezig te houden; ook heeft hij zich in alle perioden van zijn gezegende Joodsch-wetenschappelijke werkzaamheid in de geschiedenis der beide instituten verdiept¹⁸¹). Beide ontslapenen hebben dan ook in den geest van R. Arjeih Leib medegewerkt aan de oprichting van Uw vereeniging, M. d. V., die zich immers ten doel stelt, het Seminarium te steunen, m.a.w. door de opleiding van godsdienstleeraren en -onderwijzers de verbreiding en voortplanting der Joodsche leer te helpen verzekeren. Moge het U, M. d. V., Uw medeleden in het Hoofdbestuur, en alle bestuurderen van afdelingen, gegeven zijn in de beste levensomstandigheden, gedachtig aan het streven van R. Arjeih Leib en van zijn geestelijke nazaten in onzen tijd, door het steunen van ons Seminarium te kunnen arbeiden aan de verbreiding der Torah, tot eer van onze beroemde gemeente en tot geluk van geheel Israëel!

¹⁾ Malkizedek (pseud. van N. Kaznelson), Probleme der jüdischen Geschichte und Geschichtsphilosophie 115.

²⁾ Naast bemoeiingen van de synode met de Portugeesche gemeente alhier in het begin der 17e eeuw (literatuur bij Seeligmann, in Livre d'hommage à la mémoire du Dr. S. Poznanski 147) vindt men in de laatste helft dier eeuw ook bemoeiingen met de Hoogduitsche, zoo bij de kwestie met de Poolsche gemeente (zie Maarsen, Hazofeh VIII 289 vlgg.; Sluys, Bijdr. en Meded. Gen. Joodsche Wetenschap in Nederl. III 137 vlgg. en Vrijdagav. jrg. 2, dl. 2, p. 210 vlgg.; Markon in ספר היוכל לכבוד נחום סאקאלאו 159. vlgg.) en bij het conflict met R. David Lida (Freimann in ספר היוכל לכבוד נחום סאקאלאו 455 vlgg. en Sluys, Ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen, p. 18).

³⁾ cf. A. M. Vaz Dias in Nieuw Israël. Weekbl. 1934, 17 en 24 Augustus en 7 September.

⁴⁾ Seeligmann t.a.p.; cf. Dubnow, Gesch. VII 98; ⁵⁾ Maarsen, Sluys en Markon t.a.p.; ⁶⁾ Metropolis in Israel; cf. 2 Sam. 20.19.

⁷⁾ Over de Hebreuwsche druk in Amsterdam, cf. Steinschneider, Jüdische Typographie in Ersch und Gruber, Allgem. Encykl. d. Wiss. sectie II dl. 28 p. 64 vlgg.; Gids voor de Tentoonst. der Bibl. Rosenth. t.g.v.h. 300-jarig bestaan der Hebr. typographie in Amsterdam 1627—1927, 2e uitg. p. 15 vlgg.; L. Hirschel, Vrijdagavond jrg. 3, dl. 2, p. 244 vlgg., 260 vlgg., 275 vlgg.

⁸⁾ cf. Prins, B. M. Gen. J. Wet. V 147 vlgg.

⁹⁾ Voor de A'damsche drukken v. d. Babylonischen Talmud, cf. Rabinowicz, מאמר על הרפסת התלמוד p. 82 vlgg., 88 vlgg., 103 vlgg.

¹⁰⁾ Maimonides' Mischneh Torah, ed. Immanuel ben Joseph Athias, 4 dln. 1702—'03.

¹¹⁾ O.R. J. Vredenburg cf. Nieuw Israël. Weekblad 23 Novemb. 1934, p. 11, 3e kolom.

¹²⁾ הערות ותיקונים לספר עיר הצדק (Lyck 1875) p. 23, noot 64.

¹³⁾ I 96 vlgg., cf. 99b.

¹⁴⁾ Archief Ned. Isr. Hoofdsynagoge, Amsterdam, Jiddisch Protocolboek II fo. 46 vlgg. Sluys, Ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen p. 22.

¹⁵⁾ Regl. 1737 art. 44. ¹⁶⁾ Protocolb. II fo. 50. ¹⁷⁾ Zie over hem Sluys t.a.p.; Emden מגלת ספר ed. Kahana p. 66; I. M. Zunz, תולדות אנשי השם p. 154 vlgg.; notenbijl. p. 75; Landshut תולדות אנשי השם p. 70 vlg.; Dembitzer כלילת יופי I 128b vlg.; II 70 b vlgg.; 81 b vlgg.; Eisenstadt רעת קרושים p. 97 vlg.; Hillel Noach Maggid Steinschneider ספר עיר ויילנא p. 15, noot 1; voor zijn grafzerk cf. Brann, Gesch. d. Juden in Schlesien VI (1917) notenpag. 94 (Jahresbericht Breslauer Seminar für 1916); voor zijn voorvaderen cf. Duschinsky, The Rabbinate of the Great Synagogue, London, p. 3 en 59 vlg.

¹⁸⁾ Daar R. Arjeih Leib bij zijn dood (1755) 64 of 65 jaar was

(Emden, **שנת ארי'** p. 6b.) is hij geboren in 1690 of 1691 en wel vermoedelijk te Brisk (Brest), waar zijn vader omstreeks dien tijd Opperrabbijn was (zie de in de vorige noot opgegeven literatuur).

^{18a}) Zoo heeft ook R. A. L. zelf in den eersten tijd van zijn Opperrabbinat te Amsterdam zijn gehuwde kinderen Hirschel en Dina met hun gezinnen onderhouden, zie Horowitz, **כתבי הגאונים** noten op p. 9 en 136; voor zijn schoonzuster Negomoh zie beneden p. 22 en noot 171.

¹⁹) **מגלת ספר** t.a.p.; ²⁰) *ibid.*

²¹) Zie Sluys, Beelden uit het leven der Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam in het begin der 18e eeuw (overdruk uit Vrijdagavond jrg. 1, dl. 2, 1924—'25) en de daar genoemde literatuur.

²²) J. S. da Silva Rosa, iets over den Amsterdamschen Opperrabbijn Salomo Aylon en eenige zijner familieleden, overdruk uit Nieuw Israël. Weekbl. v. 22 Augustus 1913 (jrg. 49, no. 12) p. 8.

²³) Volgens Mulder, Een zeldzame medaille, Ned. Israël. Jaarboekje voor 1859—'60 p. 50. Het rasphuis was de Amsterdamsche gevangenis voor mannen, het spinhuis voor vrouwen; het archief van het rasphuis is niet bewaard.

²⁴) cf. Hillesum, Geïll. Joodsche Post no. 16 (21 April 1921) p. 244 vlgg.; Sluys, Beelden p. 29 en cf. Nieuw Israël. Weekbl. jrg. 17, no. 46 (26 Mei 1882), pag. 1, kol. 3, gedeeltelijk overgenomen in Jaarboek Centrale Organisatie over 5674 (1913—'14), p. 113 vlg.; Talmud-onderricht werd op „Talmud Tora” eerst in de 19e eeuw gegeven. ²⁵) p. 135a; ed. G. Polak p. 560. ²⁶) Protocolboek I 5b.; Scheëries Jisroël p. 136a.; ed. Polak p. 563. ²⁷) Zie over zijn verblijf te Amsterdam; Sluys, Beelden; Hillesum in Weekbl. v. Israël. Huisgezinnen v. 30 Januari 1903 en Centr. Blad v. Israël. van 14, 21, 28 Novemb. en 19 Decemb. 1924 en 9 Januari 1925. ²⁸) cf. Sluys, Beelden p. 39 en de polemiek van Sluys en Hillesum in Centr. Blad v. 30 Januari en 13 en 27 Februari 1925.

²⁹) Hier studeerde ook de uit Klein-Polen afkomstige Benjamin ben Mattisjoh, schrijver van het werk **טהרות הקודש** (Amsterdam 5493 = 1732/'33); zie de approbatie van R. Arjeih Leib ter plaatse.

³⁰) Emden, **מגלת ספר** p. 26; of ook de inkomsten uit echt- en leviraatscheidingen hiervoor gebruikt werden, kan men uit Emdens woorden t.p. niet duidelijk opmaken. ³¹) Reglement der gemeente van 1711, art. 29. ³²) Emden a.h.w. p. 66; zie ook boven p. 11. ³³) cf. Sluys, Beelden p. 36.

³⁴) Op **השתערוּת מלך הנגב עם מלך הצפון** (A'dam 5497 = 1736/37).

³⁵) Emden, a. h. w., p. 67—68; Horowitz, **כתבי הגאונים** p. 28. ^{35a}) cf. p. 20.

³⁶) ed. Kaufmann, p. 321 vlgg.; vertaling v. Feilchenfeld (4e dr. 1923), p. 293 vlgg. ³⁷) cf. hierover Landshut, **תולדות אנשי השם**, p. 71 vlg. en 117; Dembitzer **יופי כלילת** I 132a II 82b vlg.; Buber **אנשי שם** p. 38 vlg. en 190 noot; Duschinsky, o.c. 3 vlg. ³⁸) Protocolb. II 52.

³⁹) L. Wagenaar, Maandblad Achawah jrg. VII, no. 80, Mei 1901, herdrukt in Studiën van L. Wagenaar verschenen in Achawah (A'dam 1932), p. 15. ⁴⁰) Josua 1,8.

⁴¹) cf. Scheëries Jisroël 139b.; ed. Polak 579 vlg.; kroniekje in

לוח של שנת תפ"ז (ed. Gajjim Drukker, A'dam 5486 = 1726).

⁴²⁾ G. I. Polak **אבני זכרון** p. 15.

⁴³⁾ S. Dasberg in *Vrijdagavond*, jrg. 7, dl. 1, p. 8 vlgg., 26 vlgg.

⁴⁴⁾ Polak, t.a.p. p. 10. ⁴⁵⁾ cf. de toevoeging tot het reglement van 1737, p. 26a.

⁴⁶⁾ Protocolboek II 57; ook bij Hillesum, Weekbl. v. Isr. Huisgez. van 20 Februari 1903. ⁴⁷⁾ Wij ondergeteekenden Parnosiem en Penningmeester. ⁴⁸⁾ van den opperrabbijn tot eer van G. en tot eer der Torah. ⁴⁹⁾ een Beis-Hammidrosch in onze gemeente. ⁵⁰⁾ op de wijze en onder voorwaarde.

⁵¹⁾ Ten eerste. ⁵²⁾ en penningmeester gedurende drie achtereenvolgende jaren. ⁵³⁾ een behoorlijk en geschikt verblijf voor Beis-Hammidrosch, ook ⁵⁴⁾ in het genoemde Beis-Hammidrosch. ⁵⁵⁾ leeraren. ⁵⁶⁾ de inkomsten. ⁵⁷⁾ volgerechtigde lidmaten onzer gemeente. ⁵⁸⁾ van het genoemde Beis-Hammidrosch. ⁵⁹⁾ bij de leden onzer gemeente. ⁶⁰⁾ in de Groote Synagoge. ⁶¹⁾ bus. ⁶²⁾ opdat iedereen volgens de ingeving van zijn hart. ⁶³⁾ allen, die voor de Torah geroepen worden in alle synagogen. ⁶⁴⁾ offeren. ⁶⁵⁾ ter ondersteuning van het Beis-Hammidrosch gelijk voor andere goede doeleinden. ⁶⁶⁾ betreffende genoemd Beis-Hammidrosch. ⁶⁷⁾ gelijk vermeld in het register van inteekenaren, dat onder den opperrabbijn berust, hetwelk wij geteekend hebben op Donderdag 23 Elloel 5500. ^{67a)} cf. noot 178.

⁶⁸⁾ cf. Tal en Wagenaar, *Een oud Gebouw*, p. 2; Hillesum en Wagenaar in Weekbl. v. Isr. Huisgez. 27 Februari en 6 en 13 Maart 1903.

⁶⁹⁾ Scheëiries Jisroël p. 140b; ed. Polak, p. 582. ⁷⁰⁾ S. I. Mulder **אבני זכרון** no. 15, (**ספר חיים** ed. 1851, p. 150).

⁷¹⁾ Protocolboek II fo. 235 d.d. 2 Ijar 5514 (1754) ⁷²⁾ ald. fo. 149 d.d. 17 Schewat. ⁷³⁾ Mulder a.h.w. no. 11 (p. 149); hij overleed, 90 jaar oud, 26 Menachem 5522 (1762) en niet 5628 (1768); de asterisk op de laatste 1 moet vervallen, cf. Steinschneider, *Catal. Bodleiana*, kol. 1815—'16. ⁷⁴⁾ door de leeraren van het Beis-Hammidrosch.

^{74a)} Zoo Sluys in *Vrijdagav.* jrg. 7, dl. 1, p. 39, kol. 2, noot 4; vlg. Em. Kleerkooier in *N.I.W.* 17, 46 (26 Mei 1882), p. 1, kol. 3—4, overgenomen in *Jaarb. Centr. Org.* 5674 (1913—'14), p. 114, zou Loumedei Touroh een school voor Talmudonderricht geweest zijn; cf. ook boven p. 7.

⁷⁵⁾ Protocolb. II 58. ⁷⁶⁾ Zie diens voorrede op **תלמוד ירושלמי** (A'dam 1754). ^{76a)} Een manuscript met Talmudische novellen van zijn hand wordt vermeld in *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection* [thans te New York] of Elkan Nathan Adler, p. 22 bovenaan; cf. Duschinsky, *The Rabbinate*, p. 4 en 61 vlgg.; voor andere schriftelijke nalatenschap van R. A. L. zie Duschinsky, o.c., p. 275—277 en 285. ⁷⁷⁾ Zie het art. over R. A. L. in *Encycl. Jud.* III 352 en de daar vermelde literatuur, vooral Buber **אנשי שם** 38 vlgg. en 242; voorts Michelson in **צני לרדיוק** 159—160 en **צנא רב**, inleiding, p. 14 vlg.

⁷⁸⁾ cf. naast de in vorige noot genoemde werken, Dembitzer **כלילת יופי** II 76 a-b en 83a.

⁷⁹⁾ Zie **שו"ת חכם צבי** no. 76. ⁸⁰⁾ in **שו"ת מאמר מרדכי** no. 62 en einde van no. 63; Seeligmann bij v. Zuiden, *De Hoogduitsche Joden in 's Gravenhage*, p. 49.

⁸¹⁾ Maarsen, Vrijdagavond jrg. 5, dl. 2, p. 226 en Hazofeh XII 102 vlg.; Zunz עיר הצדק notenbijlage p. 75.

⁸²⁾ Vóórin in het oudste register van synagogale afkondigingen (Archiefinventaris no. 49a). ⁸³⁾ Protocolboek II 58. ⁸⁴⁾ cf. B. J. Hirsch in Vrijdagav. jrg. 3, dl. 1, p. 370. ⁸⁵⁾ cf. p. 17; Protocolb. II 140. ⁸⁶⁾ ald. 194. ⁸⁷⁾ ald. 243. ⁸⁸⁾ ald. 97, 114, 141 en 171. ⁸⁹⁾ ald. 207, 231, 257; cf. Sluys, Vrijdagav. jrg. 9, dl. 1, p. 136 en 152. ⁹⁰⁾ zoo reeds Protocolb. II 64 en passim; cf. Hillesum in N.I.W. van 12 Januari 1923, pag. 10. ⁹¹⁾ Protocolb. II 65, 81, 106 etc. ⁹²⁾ ald. 109, 125; Hollandsch Register I 668 II 47. ⁹³⁾ Holl. Reg. I 630 II 15; cf. Zwarts, De Amsterdamsche Opperrabb. R. Saul Löwenstamm p. 3—4.

⁹⁴⁾ Holl. Reg. II 13; Protocolb. II 63.

⁹⁵⁾ Holl. Reg. I 701; cf. Freimann, Gürtel jüdischer Bräute in Frkft. a.M. in Einzelforschungen über Kunst- und Altertumsgegenstände zu Frkft. a.M. I 143; ook het Joodsch Historisch Museum te Amsterdam bezit een dergelijke ketting.

⁹⁶⁾ cf. Holl. Reg. I 663, 684, 705 II 32; Lidmatenregister (beginnende 5483 = 1723), d.d. 13 Tischrie 5513; Slijper in Bijdr. en Meded. v. h. Genootsch. v. d. Joodsche Wetenschap IV 130; Sluys in het Rapport der Commissie tot onderzoek v. h. immatriculatievraagstuk (Gedr. Stukken v. d. Kerkeraad 1930, no. 5) p. 11—12 en Vrijdagav. jrg. 6, dl. 2, p. 343 vlg. en 356 vlg.

⁹⁷⁾ Protocolb. II 59; zoo ook in de aanstelling van R. Eleazar van Brod (1735), Protocolb. I 90b. ⁹⁸⁾ Bruinvis, Israëlieten te Alkmaar, p. 5. ⁹⁹⁾ Enkhuizer Courant van 24 Juni 1933, 2e blad. ¹⁰⁰⁾ Wolff. Gesch. d. Joden te Haarlem 1600—1815, p. 14 vlg. ¹⁰¹⁾ Protocolb. II 199. ¹⁰²⁾ Over de in dit Memmorboek op- en in het Utrechtsche boek overgenomen Jizkour-gebeden, o.a. voor verschillende Amsterdamsche Opperrabbijnen, cf. Zwarts in Letterkundig Bijblad v. h. Nieuw Israël. Weekbl. van 19 Juni 1925; na inzage van den Jizkour voor R. Arjeih Leib, komt het mij, in tegenstelling met de meening van Zwarts (cf. ook Zwarts—Hillesum, Uit de geschiedenis der Joden in het Synagogaal Ressort Utrecht, in Orde v. d. bevestiging v. d. weleerw. heer J. Tal als Opperrabbijn, p. 27; Zwarts, De A'damsche Opperrabbijn R. Saul Löwenstamm, p. 5 en Gedenkschrift b. h. 2e eeuwfeest der Synagoge te Amersfoort p. 52) voor, dat de woorden in den Jizkour שׁה' גַּם כֵּן אֲבִיר (,die ook Opperrabbijn in onze gemeente was") niet

zien op R. Arjeih Leib, maar op diens juist te voren genoemden schoonvader Gacham Tsewie. ^{102a)} In het Quohier der Personeele Quotisatie a^o. 1743 (Gem. Arch. Amsterdam) worden de inkomsten van den Leeraar Levie Saul getaxeerd op f1500; zie Vaz Dias in Vrijdagav. jrg. 8, dl. 1, p. 263. Het vaste salaris van den Opperrabbijn in geld (er kwamen vele emolumenten en inkomsten in natura bij) bedroeg f1100.— ¹⁰³⁾ Voorts zijn in druk verschenen: de Rabbonoesbrieven van Gacham Tsewie (door H. A. Wagenaar, תולדות יעב"ץ, bijl. I) en van R. Eleazar van Brod (in Hapardes, jrg. I (5691), no. 4/5, p. 30) en de aanstellingsacte van R. Saul ben R. Arjeih Leib (door Maarsen in Hazofeh VI 147 vlg.). ¹⁰⁴⁾ Protocolb. I 37a en 40a; 87b en 90b; voor den termijn van aanstelling van Gacham Tsewie cf. Sluys, Beelden, p. 16. ¹⁰⁵⁾ Protocolb. II 126 en 201.

¹⁰⁶⁾ p. 16, no. 248; van de daar vermelde approbaties moeten vervallen: de eerste drie (zie Enc. Jud III, 352) en voorts Glogau 499 רמכ"ם, Amsterdam 501 ש"ם אמ"ר en 509 שו"ת השיב ר"א ושיח השרה מרא;

דביא en קנה בשם (approb. Glogau 14 Ijar 494) zijn hetzelfde werk; קיצור אלשיך (approb. A'dam 2 Ab 507) heeft eigenl. tot titel: יוסף השם; על התורה (approb. v. 13 Elloel 502) is meer bekend als דרכי הגמרא; שארית ישראל (approb. v. 22 Elloel 514) moet luiden: חקי דרך ולימוד התלמידים ודרכי יסוד הלימוד (Dyhrenf. 507) had R. A. L. 14 Elloel 488 te Rzeszow een הסכמה gegeven, die echter door de vele reizen van den schrijver bij het drukken van het werk reeds vergaan was; Lemberg 24 Siwan 500 משנה תורה m.z. 26 Siwan; A'dam 511 ש"ס אמ"ר m.z. 28 Nisan 512; 2 Schebat 513 הסכמות המצות m.z. 4 Schebat; voorts vond ik nog de volgende הסכמות van R. A. L. uit zijn Amsterdamschen tijd: a) 1 Siwan 501 קהלת שלמה תפלה מכל השנה כמנהג אשכנז (עין יעקב) dl. II; b) 17 Menachem 501 פרי עין חיים (עין יעקב); c) 23 Tammoez 502 מלך (פ"י על הוזהר); d) 30 Kislew 503 סידור יעב"ץ (תפלות ודינים כבית) 14 Tebet 504 (ירושלמי סדר מועד); e) 7 Margeschwan 505 סופרים, zie ook j.; g) 23 Elloel 507 מחזור עם (ש"ע ח"מ); h) 8 Tischrie 509 מקדש (ש"ע ח"מ); i) 10 Tammoez 510 מלך (פ"י על הוזהר); j.) 17 Siwan 511, 2e approb. op f.; k) 8 Tischrie 512 תלמוד (ירושלמי מס' נשים); l) en m) 26 Kislew 512 en 7 Tischrie 515 (ירושלמי מס' נשים); behalve d., gedrukt te Dessau, zijn dit allen Amsterdamsche uitgaven. ¹⁰⁷⁾ Zie de literatuur genoemd in noot 7.

¹⁰⁸⁾ Rabbino-wicz, מאמר על הרפסת התלמוד p. 84 noot; Sluys, Ambtsdata 10 vlgg. ¹⁰⁹⁾ Graetz X 303 vlgg; Sluys, a. h. w. 16 vlg.

¹¹⁰⁾ vgl. het optreden van Negemja Gija Gajjun: Graetz X 323; Landshut השם תולדות אנשי p. 15. ¹¹¹⁾ Zie b.v. zijn approbatie op ם. השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון.

¹¹²⁾ cf. het contract met R. Izak Dekingen, 1668; zie Sluys, Ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen p. 26. Ook het Huishoudelijk Reglement der Vereenigde Portugeesche Gemeente (1639) bepaalde in art. 37, dat niemand een boek mocht drukken zonder verlof van den Mahamad; zie Henr. de Castro, De Synagoge der Port. Israel. Gem. te Amsterdam, p. XL. ¹¹³⁾ Protocolb. I 42 b. ¹¹⁴⁾ ם תפלה כמנהג אשכנז (תפלה בית רחל ושער הלל יה) Amsterdam 501. ¹¹⁵⁾ Weinberg in Jahrb. d. Jüd. Literar. Gesellschaft (I) 1903, 60 vlgg. ¹¹⁶⁾ Weinberg, ald. 67; Rabbino-wicz, o. c. 104 noot. ¹¹⁷⁾ cf. Weinberg, p. 70 noot.

¹¹⁸⁾ Zie I. Maarsen, Uit Oude Tijden, in: Verslag v. h. financ. beheer en v.d. lotgevallen v.h. N. I. Jongensweeshuis „Megadlé Jethomim” te Amsterdam over de jaren 1914—1925. ¹¹⁹⁾ cf. reglement van 1711, art. 23 en vgl. ook art. 58 en 68.

¹²⁰⁾ Art. 21 van het reglement van 1737 en de toevoeging op pag. 26a. ¹²¹⁾ Sluys, Synagogenbouw bij de Hoogduitsch-Joodsche Gemeente te Amsterdam tot 1900 (Orde Plechtige Inwijding Syn. Jacob Obrechtplein) IV—V. ¹²²⁾ Afgedrukt door Maarsen, Hazofeh VIII 299 vlg. ¹²³⁾ מגלת ספר p. 68. ¹²⁴⁾ Maarsen, De Amsterdamsche Opperrabbijn R. Saul Löwenstamm, p. 13 vlgg. ¹²⁵⁾ Protocolb. II 117,

121 en 168; Sluys, *De oudste Synagogen*, p. 28 sub R. Beer ben R. Izaak uit Glogau. ¹²⁶⁾ *Hollandsch Register* I 681; cf. Prins, iets over het *Amsterdamsche Gazonoes*, *Weekbl. v. Isr. Huisgez.* 46 (1915) nos.

41 en 43. ¹²⁷⁾ שאגת ארי 6 b; cf ook מגלת ספר 69.

^{127a)} Zelfs zijn kleinzoon en tweeden opvolger, R. Mozes Saul Löwenstamm, Opperrabbijn te Amsterdam 1793—1815, verstond nog geen *Hollandsch*, toen hij reeds lang hier gevestigd was. cf. Helena Poppers, *De Joden in Overijssel*, p. 96.

¹²⁸⁾ cf. *Protocolb.* II 216, 254. ¹²⁹⁾ *Hollandsch Register* II 53; *Hillesum*, *Centr. Blad* 32, 1 (17 Maart 1916). ¹³⁰⁾ Graetz in *Monatsschr. Gesch. und Wiss. d. J.* 1867, 426—430; David Leb Zinz, גרולת

ירונתן dl. II 152—156. ¹³¹⁾ S. H. Lieben in *Jahrb. d. Gesellsch. f. Gesch. d. Juden in der Cechoslow. Rep.* IV (1932), 356. ¹³²⁾ p. 167 vlg.

¹³³⁾ Zie het geciteerde art. van Lieben. ¹³⁴⁾ cf. over dit alles: *Hollandsch Register* I 574—601; *Protocolb.* II 110, 111, 120, 122, 124; Scheëries *Jisroël* ed. A'dam, 5531 = 1771, p. 146, ed. Polak (1855) p. 609 vlgg.; Roest, *Isr. Letterb.* XII, 15 vlgg.; Kaufmann, *Jubelschr.* 70en *Geburtst. Prof. Graetz* 279 vlgg., herdrukt in zijn *Gesammelte Schriften* II 328 vlgg.; Prins, *Tijdschr. v. Gesch.* jrg. 30 (1915), 65 vlgg. en *Vrijdagavond jrg. I*, dl. 1, 300 vlgg.; v.h. schrijven naar Venetië, uitgegeven door Graetz in *Monatsschr.* 1885, p. 60 vlg., bezit de heer S. Seeligmann, alhier, een exemplaar in druk. ¹³⁵⁾ Sluys in *Bijdr. en Meded. Gen. J. Wetensch.* II 54 concludeert dit uit de gegevens in het *Protocolboek*; een brief uit Amsterdam van Januari 1745, bij Lieben, o. c. p. 409, spreekt zelfs van f 16.000.—

¹³⁶⁾ *Protocolb.* II 123. ¹³⁷⁾ ald. 162—177; *Hollandsch Reg.* I 707 vlg. ¹³⁸⁾ *Hillesum*, *Centr. Blad* van 18 Mei 1923; de koopsom bedroeg f 13525.—, Sluys, *Bijdr. en Meded. Gen. J. Wetensch.* II 54. ¹³⁹⁾ *Protocolb.* II 194 vlg.; *Gem. Arch. A'dam*, *Kroniek van Bicker Raye* p. 184.

¹⁴⁰⁾ van Emanuel Benjamins, opgedragen aan den Opperrabbijn (die hier Levi Saul(s) genoemd wordt) en de Parnassijns. ¹⁴¹⁾ cf. *Hillesum*, *Nieuw Israël. Weekbl.* 12 Januari 1923, p. 10; ook van deze gebeden bezit thans de Rosenthaliana een vertaling door Benjamins met opdracht aan dezelfde, voorafgegaan door een gebed t.g.v. de verkiezing van Willem IV tot Stadhouder; van dit laatste bestaat ook een éénbladdruk in plano, zie Knuttel, *Cat. Pamfl. Verz. Koninklijke Bibliotheek* 17594. ¹⁴²⁾ II 162. ¹⁴³⁾ ald. 94. ¹⁴⁴⁾ Zie *Zwarts*

in *Geill. Joodsche Post* no. 17, p. 260/61; van R. A. L.'s voorgangers zijn portretten bekend (en t.a.p. gepubliceerd) van R. Meir Stern, R. Arjeih Leib ben David van Kalisch, Gacham Tsewie, R. Abraham Berliner en R. Eleazar van Brod, doch het portret, dat volgens het onderschrift R. Abraham Berliner voorstelt, is vlgs. *Zwarts* uit veel vroegeren tijd.

¹⁴⁵⁾ Zie Mulder, *Een zeldzame medaille*, *Ned. Israël. Jaarboekje* voor 1859—'60, p. 50; R(oes)t, *Zeldzame Joodsche penningen*, *Israel. Letter-*

bode, jrg. 1, no. 4. ¹⁴⁶⁾ מגלת ספר p. 37. ¹⁴⁷⁾ ald. p. 68; שאגת ארי p. 6b. ¹⁴⁸⁾ ed. Kaufmann, p. 80—83; vertaling van Feilchenfeld, 4e dr. 1923, p. 60—63.

¹⁴⁹⁾ Kaufmann, R. Jair Chajjim Bacharach und seine Ahnen, 48 en 129. ¹⁵⁰⁾ cf. Graetz X 228 vlg.; *Hillesum* in *Elzevier's Geillustr. Maandschr.* 54 (Dec. 1917) 116 vlgg.; Sluys, *De oudste Synagogen* 22/23. ¹⁵¹⁾ Zie het art. van Freimann in ספר היוכל לכבוד נחום

סאקאלאו 455 vlgg.

¹⁵²⁾ Zie de bijlagen bij Simon Ginzburg, *The life and works of*

Moses Hayyim Luzzatto, p. 175, 176 en 178. ¹⁵³) דרך תבונות Amsterdam 1742.

¹⁵⁴) cf. Lewin in Jahrb. d. Jüd. Literar. Gesellsch. XI (1916), 190 vlgg. ¹⁵⁵) מגלת ספר 66. ¹⁵⁶) Zie zijn schrijven van 28 Ijar 5512 (1752) in het pamfletje, beginnende שפתים ישק, herdrukt in התאככות Lemberg 1877, p. 90. ¹⁵⁷) Zeitschr. f. Hebr. Bibliogr. II, no. 5, p. 135. ¹⁵⁸) cf. Jahrb. d. Jüd. Literar. Gesellsch. II (1904) 293 vlgg., 320 vlgg. en 327 vlgg.; vgl. ook de opschriften boven de approbatie van R. A. L. op עץ אבות (A'dam 5511) van zijn zwager Emden en boven verschillende brieven in שפת אמת 71 vlg. en תולדות אנשי השם, cf. Landshut, Emden, שאגת ארי p. 6 b vlg.

¹⁵⁹) Ook de heer S. Seeligmann, alhier, bezit een exemplaar. ¹⁶⁰) Vgl. ook de woorden ושאנן כזית רענן aan het slot van R. A. L.'s handteekening, bij Zunz, עיר הצדק, notenbijl. p. 75. ¹⁶¹) דברי דוד Amsterdam 5513 (1753) cap. 48, p. 128c.; Maarsen, Bijdr. en Med. Gen. Joodsche Wetensch. V 134.

¹⁶²) cf. Protocolb. II 221; haar grafzerk bij G. I. Polak ¹⁶³) אבני זכרון p. 5. Voor zijn afstammelingen zie men de genealogische tabel in Encycl. Jud. III 491/2. ¹⁶⁴) Zie Azulai, מעגל השלם ed. Freimann 1934 p. 153; Seeligmann bij van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's Gravenhage p. 49 vlg. ¹⁶⁵) Jrg. 7, dl. I, p. 36 vlgg. naar Protocolboek II 260 vlgg. ¹⁶⁶) Art. 43; cf. ook Sluys in het Immatriculatie-rapport (zie noot 96) p. 16 en Vrijdagav. jrg. 6, dl. 2, p. 359. ¹⁶⁷) Deze was blijkbaar kort tevoren hierheen gekomen in verband met de ernstige ziekte van zijn schoonvader.

^{167a}) Holl. Register I 690; Scheëries Jisroëil ed. A'dam 5531 = 1771, p. 146 b; ed. Polak, (1855) p. 617 stelt R. A. L.'s begrafenis foutief op den zevenden dag Pesach, i.p.v. op den achtsten dag; deze laatste correspondeerde met 3 April 1755, zijn overlijden viel op 1 April. Als data van nominatie en benoeming van zijn opvolger geeft Scheëries Jisroëil l. c. foutief 3 en 6 Ijar op; dit moet zijn Donderdag 29 Nisan en Zondagavond 2—3 Ijar (10 en 13 April 1755). ¹⁶⁸) cf. Protocolboek II 214.

¹⁶⁹) Zie de lijst van rouwredenaars in Protocolb. II 259. ¹⁷⁰) in משרה Amsterdam 5525 (= 1765) p. 15 a; voorts zijn bewaard de הספרים door R. A. L.'s zwagers R. Jakob Emden en Abraham Meschullam Zalman ben Tsewie. ¹⁷¹) Zie Protocolb. II 265 en cf. ald. 225; vlg. omtrent haar Emden, מגלת ספר p. 40, 44 en 59 en Horowitz, כתבי הגאונים, p. 115; zij overleed te Amsterdam 6 Nisan 5531 (1771); haar grafzerk te Muiderberg is afgedrukt in H. A. Wagenaar, תולדות יעב"ץ p. 52. ¹⁷²) Protocolb. II 264 en 266; cf. noot 167a. ¹⁷³) bij S. I. Mulder ¹⁷⁴) אבני זכרון no. 5 (ספר חיים) 1841, p. 145-146). ¹⁷⁵) Protocolb. II 267. ¹⁷⁶) ald. 272. Hillesum in Weekbl. v. Israël. Huisgez. van 27 Februari 1903. ¹⁷⁷) Tal en Wagenaar, Een oud Gebouw, p. 3 vlg. ¹⁷⁸) en wel in de volgende bewoordingen:

אשר הטה את לבב ראשי עדתו לבנון בית המדרש לקהל אשכנזים
באמשטרדם בשנת לכן ישמח לזי לפק וגם יסר אז על מכוניה את

חברת בית המדרש עץ חיים בעלת הבית הגדול הזה לתורה ולתעודה
„die de hoofden zijner gemeente er toe bracht, een Beis-Hammidrosch
voor de Aschkenazische gemeente in Amsterdam in te richten in het
jaar (aangegeven door de getallenwaarde der drie eerste Hebreeuwsche
woorden van Ps. 16.9: „Daarom verheugt zich mijn hart” =) (5)500 (= 1740); ook grondvestte hij toen de vereeniging „Beis-Hammidrosch Ngeits Gajjim”, eigenares van dit groote huis tot leering en ge-
tuigenis”.

¹⁷⁹) Uitgegeven op kosten van H. A. Wagenaar in 5637 (1877);
het titelblad en de **יכיר** voor R. A. L. op de laatste blz. vermelden
uitvoerig zijn verdiensten voor het Beis-Hammidrosch. ¹⁸⁰) Een exem-
plaar hiervan, een éénbladdruk, is in de Rosenthaliana bewaard; de
eene zijde bevat een oproep in het Hebreeuwsch, die als bijlage bij
L. Wagenaar, Het Ned. Isr. Seminarium, Rede 1e Algem. Verg. Ver.
t. Steun, 1918, is herdrukt; de andere zijde een, van den eersten
onafhankelijken, Jiddischen tekst, die historische waarde bezit, maar
niet herdrukt is. ¹⁸¹) Zie voor zijn werkzaamheid op dit terrein in
het bijzonder: Studiën van L. Wagenaar verschenen in Achawah,
(Amsterdam 1932) p. 11 vlgg. en de noot op pag. 20; een algemeene
bibliographie zijner geschriften, door L. Hirschel, vindt men in den
Feestbundel t. gelegenheid v. d. 70sten verjaardag van L. Wagenaar
(Bijdr. en Meded. Gen. Joodsche Wet. III, A'dam 1925) p. 1 vlgg.